

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΝΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

ΜΕΤΕΧΟΥΣΕΣ ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΕΣ

Αθανασίου Τριανταφυλλιά
Γραμματικού Κατερίνα
Τσουκαλά Αλεξάνδρα

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Παπαδημητρίου Θάνος

Πτυχιακή εργασία για τη λήψη του πτυχίου στην Κοινωνική
Εργασία από το Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας της Σχολής Επαγγελματιών
Υγείας και Πρόνοιας του Τεχνολογικού Εκπαιδευτικού Ιδρύματος (Τ.Ε.Ι.)
Πάτρας

ΠΑΤΡΑ ΙΟΥΝΙΟΣ 1994

Η Επιτροπή για την έγκριση
της Πτυχιακής Εργασίας:

ΡΙΘΜΟΣ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ	872.
---------------------	------

ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ

Ευχαριστούμε ιδιαίτερα τον υπεύθυνο καθηγητή κ. Θάνο Παπαδημητρίου, επίκουρο καθηγητή του Τ.Ε.Ι. Πάτρας και Προϊστάμενο του τμήματος κοινωνικής εργασίας για την βοήθεια και την συνεργασία του στην διεκπαιρέωση της πτυχιακής μας εργασίας. Επίσης τον κ. Ε. Σιδηρόπουλο καθηγητή του τμήματος αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών επιστημών.

Επίσης ευχαριστούμε ιδιαίτερα το προσωπικό της Βιβλιοθήκης του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών καθώς και το προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Πατρών για την διευκόλυνση που μας πρόσφερε στην αναζήτηση του απαραίτητου βιβλιογραφικού υλικού μας.

Τέλος ευχαριστούμε τις οικογένειές μας για την ηθική και οικονομική υποστήριξη που μας προσέφεραν σε όλη τη διάρκεια της πτυχιακής μας εργασίας.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ

Το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει το άτομο καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο σκέψης και δράσης του. Οι αντιλήψεις, οι γνώσεις, η κριτική ικανότητα και γενικά η κοινωνικοποίηση του ατόμου επηρεάζονται αποφασιστικά από το κοινωνικό περίγυρο και τις ιστορικές οικονομικές συνθήκες.

Στην εργασία αυτή προσπαθήσαμε να δείξουμε τη διαμόρφωση της σύγχρονης πόλης όσον αφορά την χωροταξική, περιβαλλοντική και κοινωνική της εξέλιξη μετά την βιομηχανική επανάσταση, καθώς και τη διαμόρφωση των ανθρώπινων σχέσεων, σαν αποτέλεσμα των ανακατατάξεων που επέφερε σε όλους τους τομείς της ζωής.

Η πόλη κοιτίδα του πολιτισμού, εργαστήριο της ανθρωπότητας μέσα από τους μηχανισμούς που την διαμόρφωσαν εξανέμησε τις προσδοκίες υποτάσσοντας κυριολεκτικά τις ελπίδες του ανθρώπου: Δεν τον απελευθέρωσε από την άγνοια, την καταπίεση και την εκμετάλλευση έστω και αν μέσα σε αυτή το ανθρώπινο πνεύμα διπλασιάστηκε και αναπτύχθηκε. Τον οδήγησε σε μια μάταιη ανάπτυξη, ο πολιτισμός τραβά το δρόμο του, ερήμην του ανθρώπου.

Παλεύοντας για να ζήσει μ'όλες τις δυσκολίες μιας τέτοιας προσπάθειας υπέκυψε σταδιακά, αλλοτριώνοντας ένα - ένα τα στοιχεία της αναφοράς του, δηλαδή τους δικούς του προσωπικούς χώρους που μετατράπηκαν σε κομμάτια μιας απρόσωπης μηχανής.

Τελικά εκτός από την αλλοτρίωση του, απέμεινε στον άνθρωπο της σύγχρονης πόλης να ονειρεύεται πότε θα δραπετεύσει από τον τσιμεντένιο κλοιό που τον περικυκλώνει, να φύγει μακριά από την πόλη στην οποία με τόση ελπίδα προσέτρεξε. Η σύγχρονη πόλη τον διώχνει μακριά, δεν μπορεί πια να τον κρατήσει και ο ίδιος ο κάτοικός της, της το ανταποδίδει. Δείχνει με κάθε τρόπο πως την αποστρέφεται.

Για την προσέγγιση του θέματος έγινε ανασκόπηση της σχετικής επιστημονικής βιβλιογραφίας.

Στο πρώτο Κεφάλαιο γίνεται μια εισαγωγή στο θέμα «Σύγχρονη πόλη και ανθρώπινες σχέσεις» με το οποίο ασχοληθήκαμε. Γίνεται επίσης αναφορά στο πρόβλημα το οποίο αποτέλεσε έναυσμα για την επιλογή του συγκεκριμένου θέματος και στο σκοπό ο οποίος είναι η διατύπωση και η ανάλυση των συνεπειών που δημιουργήθηκαν στην φύση και τον άνθρωπο από τη δημιουργία της Μεγαλούπολης. Τέλος επεξηγούνται ορισμένοι όροι που χρησιμοποιήθηκαν σ'αυτή την πτυχιακή εργασία καθώς και η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε.

Το δεύτερο Κεφάλαιο περιλαμβάνει:

1. Την ιστορική αναδρομή η οποία ξεκινάει από τη Νεολιθική εποχή και φτάνει στην πόλη του 20ου αιώνα.
2. Γίνεται αναφορά στην αστικοποίηση του Ελλαδικού χώρου και στην εξέλιξη του Αθηναϊκού μεταπολεμικού χώρου.
3. Γενική παρουσίαση του έργου της Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας.
4. Παρουσίαση των σύγχρονων θεωριών για τον αστικό χώρο.
5. Αναφορά και ανάλυση των βασικών διαμορφωτικών παραγόντων των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων.
6. Αναφορά στους τομείς της ανθρώπινης ζωής, κατοικία, οικογένεια, εκπαίδευση, εργασία, κουλτούρα και στο ατομικό εγώ όπως μέσα σ'αυτούς διαμορφώθηκαν οι ανθρώπινες σχέσεις στην σύγχρονη πόλη.

Στο τρίτο και τελευταίο Κεφάλαιο παρουσιάζονται τα γενικά συμπεράσματα της μελέτης μας και προτάσεις που αφορούν την αντιμετώπιση των προβλημάτων που επιφέρει η σύγχρονη πόλη.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

-ΑΝΑΓΝΩΡΙΣΗ.....	1
-ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΜΕΛΕΤΗΣ.....	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
-ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
-Το πρόβλημα.....	2
-Ο Σκοπός της μελέτης.....	2
-Ορισμοί όρων.....	4
-ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ.....	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	
-ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ.....	11
-Οι πρώτοι οικισμοί στην Νεολιθική εποχή.....	11
-Οι πόλεις κράτη των Αρχαίων χρόνων (3.500 π.Χ. - 500 μ.Χ).....	12
-Οι πόλεις των Σουμερίων.....	13
-Η Αίγυπτος - Ανοιχτές πόλεις.....	14
-Οι Φοίνικες: οι πρώτες Πόλεις - Λιμάνια (1.00 π.Χ).....	15
-Οι Πόλεις στην Αρχαία Ελλάδα. Η Αθήνα.....	16
-Η Ανάπτυξη των Πόλεων κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.....	21
-Οι Ευρωπαϊκές πόλεις από τον 5ο έως τον 10ο αιώνα.....	22
-Οι Πόλεις στο Μεσαίωνα - Προβιομηχανική Πόλη.....	24
-Βιομηχανική Επανάσταση και Πόλη.....	29
-Η Πόλη του 20ου αιώνα.....	32

-Η ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ.....	34	
-Εξέλιξη του Αθηναϊκού μεταπολεμικού χώρου.....	39	
-ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ		
-Αρχιτεκτονική.....	44	
-Πολεοδομία.....	48	
-ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ.....		51
-Η Ευρωπαϊκή θετικιστική προσέγγιση.....	52	
-Η Μαρξιστική ερμηνεία.....	54	
-Η Οικολογική προσέγγιση. Σχολή του Σικάγου.....	55	
-Η Λειτουργική προσέγγιση.....	56	
ΒΑΣΙΚΟΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ.....		58
-ΚΑΤΟΙΚΙΑ.....	63	
-ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ.....	72	
-ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ.....	76	
-ΕΡΓΑΣΙΑ.....	84	
-ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ.....	92	
-ΑΤΟΜΙΚΟ ΕΓΩ.....	98	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ		
-ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	105	
-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ.....	111	
-ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	113	

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Εισαγωγή

Τα σοβαρότερα προβλήματα της σύγχρονης ζωής, γεννιούνται από την αξίωση του ατόμου να διατηρήσει την αυτονομία και την ατομικότητά του απέναντι στις κοινωνικές δυνάμεις, την ιστορική κληρονομιά, τον περιβάλλοντα πολιτισμό και τη διαδικασία της καθημερινής ζωής. Η πάλη με τη φύση που χρειάστηκε να διεξάγει ο πρωτόγονος άνθρωπος χάριν της σωματικής του υπάρξεως, επιτυγχάνει μ'αυτή τη νεώτερη μορφή τον πιο πρόσφατο μετασχηματισμό της.

Ο δέκατος όγδοος αιώνας καλούσε τον άνθρωπο ν'απελευθερωθεί από όλους τους ιστορικούς δεσμούς στο πεδίο του κράτους και της θρησκείας, της ηθικής και της οικονομίας. Η φύση του ανθρώπου, πρωτογενώς αγαθή και κοινή σε όλους, έπρεπε ν'αναπτυχθεί ανεμπόδιση.

Πέρα από την αυξημένη ελευθερία ο δέκατος ένατος αιώνας απαίτησε τη λειτουργική εξειδίκευση του ανθρώπου και της εργασίας του. Η εξειδίκευση αυτή καθιστά τα άτομα μη συγκρίσιμα μεταξύ τους και το καθένα χωριστά απαραίτητο στον ύψιστο βαθμό. Εντούτοις, αυτή η εξειδίκευση έχει ως αποτέλεσμα ότι ο κάθε άνθρωπος εξαρτάται όλο και πιο άμεσα από τις συμπληρωματικές δραστηριότητες όλων των άλλων.

Σε όλες τις τοποθετήσεις σχετικά με την ανάπτυξη του ατόμου λειτουργεί το ίδιο βασικό θέμα: το πρόσωπο αντιστέκεται στην ισοπέδωσή του και τη φθορά του από έναν κοινωνικά τεχνολογικό μηχανισμό.

Μια διεύρυνση του εσωτερικού νοήματος του νεώτερου βίου και των προϊόντων του, μια διερεύνηση του πολιτισμικού σώματος, πρέπει να επιδιώξει να επιλύσει την εξίσωση την οποία, συγκροτήματα όπως είναι η μεγαλούπολη, εγκαθιστούν

μεταξύ των ατομικών και των υπερατομικών περιεχομένων της ζωής. Σ'αυτή τη μελέτη γίνεται προσπάθεια να δοθούν κάποιες απαντήσεις στο πως η προσωπικότητα βιώνει και προσαρμόζεται στις διευθετήσεις που επιβάλλουν οι εξωτερικές προς αυτήν δυνάμεις.

Το πρόβλημα

Η συνεχής συσσώρευση του πληθυσμού στις πόλεις συνέπεια της βιομηχανικής ανάπτυξης οδήγησε στην εγκατάλειψη της υπαίθρου και στην δημιουργία των σημερινών Μεγαλούπολεων. Στη Μεγαλούπολη το άτομο χάνει τα ανθρώπινα μέτρα και την προσωπική του υπόσταση μέσα στο ανώνυμο πλήθος και όσο αυξάνει ο αριθμός των κατοίκων στις πόλεις, τόσο μεγαλώνει η μοναξιά τους. Ετσι παρά το γεγονός ότι δεν μπορούν να γενικευτούν κάποια χαρακτηριστικά για όλες τις πόλεις, μπορούν να εντοπιστούν κοινές αρνητικές επιπτώσεις για την διαβίωση των κατοίκων των πόλεων όπως είναι η ανομοιογένεια του πληθυσμού, η μεγάλη πυκνότητα (όσον αφορά την κατανομή τους στο χώρο) η ανωνυμία και η αποξένωση.

Απότι φαίνεται η πόλη θα αποβεί κάποτε αποκλειστική σχεδόν κατοικία της ανθρωπότητας. Ομως ενώ σ'αυτή γεννήθηκε η αστική ελευθερία και το φιλελεύθερο φρόνημα του πολίτη και αποτελεί ακόμη κέντρο της πολιτιστικής εξέλιξης του ανθρώπου εντούτις παρουσιάζεται και σαν τόπος κατάρρευσης ιδιαίτερα η Μεγαλούπολη και η βιομηχανική πόλη, δείχνουν ότι είναι ένα αφύσικο περιβάλλον για τον άνθρωπο.

Ο Σκοπός της μελέτης

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να παρουσιάσει όσο το δυνατόν ολοκληρωμένα τα προβλήματα της ζωής του ανθρώπου στην σύγχρονη πόλη και να αναλύσει τις συνέπειες στη φύση και τον άνθρωπο από την δημιουργία της Μεγαλούπολης.

Επιμέρους στόχοι

Οι επιμέρους στόχοι είναι:

1. Το πως έχει διαμορφωθεί η κατοικία τόσο πολεοδομικά όσο και σαν παράμετρος για την ποιότητα ζωής των ανθρώπων της πόλης καθώς και σαν μέσο κοινωνικής ανέλιξης του.
2. Η «εκβιομηχάνιση» της εργασίας και ο βαθμός επιρροής της στον άνθρωπο της πόλης.
3. Η κατάρρευση των δομών της παραδοσιακής οικογένειας και η τροποποίηση του ρόλου της στην σύγχρονη κοινωνία - πόλη.
4. Πως διαφαίνονται οι σημερινές σχέσεις μέσα στην Εκπαίδευση και τα αποτελέσματά τους στην διαμόρφωση της προσωπικότητας των μαθητών.
5. Η εντόπιση των στοιχείων της αστικής κουλτούρας
6. Η κατάρρευση του ατομικού εγώ.
7. Συμπεράσματα
8. Προτάσεις

Ορισμοί όρων

Αρκετοί όροι, που εκτενώς αναφέρονται στην εργασία αυτή κρίθηκε σκόπιμο για την καλύτερη κατανόησή τους να αναλυθούν.

Αστεακό φαινόμενο: Κατά τον Ζ. Σαμπό, η ραγδαία ανάπτυξη των αστικών κέντρων που παρατηρείται στην σύγχρονη εποχή (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 40).

Αστεακός: Επίθετο που αναφέρεται ή χαρακτηρίζει την πόλη ως οικισμό και ως μορφή συλλογικής ζωής σε αντιδιαστολή προς το επίθετο, αστικός που εκτός από την πόλη ως οικισμό, αναφέρεται και στην αστική τάξη (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 40).

Αστικοποίηση: Η αποδοχή από την εργατική τάξη του τρόπου ζωής και του συστήματος αξιών της αστικής τάξης (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 42).

Αστισμός: μορφές συμπεριφοράς κοινωνικών σχέσεων και πολιτισμού που χαρακτηρίζουν την ζωή στα σύγχρονα αστικά κέντρα που προκύπτουν από τη συμβίωση μεγάλων μεγεθών κοινωνικά ετερογενούς πληθυσμού σε περιορισμένη έκταση, από τον εκτεταμένο καταμερισμό της εργασίας και την έντονη γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα (Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών, UNESCO 1972 α' τόμος).

Αστός: 1. αυτός που ανήκει στην αστική τάξη. Αυτός που έχει την ιδιοκτησία και τον έλεγχο των μέσων παραγωγής στην καπιταλιστική ή κεφαλαιοκρατική κοινωνία (Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών, UNESCO 1972 α' τόμος).

2. Ο κάτοικος της πόλης

Αστική τάξη: Η κοινωνική τάξη που την αποτελούν εκείνοι που έχουν στην ιδιοκτησία τους τα μέσα παραγωγής (Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών, UNESCO 1972 α' τόμος).

Αστυφιλία: τάση των κατοίκων της υπαίθρου να μετακινούνται προς τις μεγάλες πόλεις (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούση 1984 σελ. 48).

Αρχιτεκτονική: η τέχνη του αρχιτέκτονα / μορφή, δομή οικοδομήματος ή άλλου έργου.

Αρχιτέκτονας: επιστήμονας που σχεδιάζει και επιβλέπει την κατασκευή οικοδομήματος / δημιουργός, εμπνευστής.

Βιομηχανία: 1. ο τομέας της οικονομικής δραστηριότητας που επιδίδεται στην οργανωμένη και μαζική παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων με μηχανικά μέσα και συγκεντρωμένη εργασία. Με την έννοια αυτή η βιομηχανία κατατάσσεται στον δεύτερο τριτογενή τομέα παραγωγής.

2. Με την ευρεία του έννοια ο όρος χαρακτηρίζει κάθε μορφή εξειδικευμένης και οργανωμένης δραστηριότητας, ανεξάρτητα από τα μέσα παραγωγής, στον οποίο κατατάσσεται που επιδιώκει τη μαζική παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Γίνεται λόγος για τουριστική βιομηχανία, αλιευτική βιομηχανία κ.λπ.

Βιομηχανική παραγωγή: σύστημα οργανωμένης και μαζικής παραγωγής τυποποιημένων προϊόντων σε εργοστάσια. Η βιομηχανική παραγωγή αναφέρεται κυρίως στην παραγωγή τελικών ή ημικατεργασμένων προϊόντων. Στην ευρύτερη έννοια της, με την οποία χρησιμοποιείται σήμερα, η βιομηχανική παραγωγή περιλαμβάνει κάθε μορφή οργανωμένης και μαζικής παραγωγής τυποποιημένων αγαθών και υπηρεσιών από μεγάλες και εξειδικευμένες μονάδες παραγωγής.

Διαπροσωπικές Σχέσεις: 1. Ο όρος Δ.Σ. σημαίνει οτιδήποτε διαδραματίζεται μεταξύ ενός και ενός άλλου προσώπου (ή άλλων προσώπων) και αναφέρεται στην αντίληψη, την αξιολόγηση και την κατανόηση και τον τρόπο αντιδράσεως.

2. Αυτή η «ευτυχής έκφραση» απαντάται συχνότατα στην σύγχρονη ψυχιατρική. Συνδέεται συνήθως με το όνομα του H.S. Sullivan, ο οποίος κατά μέγα μέρος αντιδρούσε εναντίον της νοοτροπίας που έτεινε να θεωρεί ότι τα

άτομα ήσαν απομονωμένες, αυτάρκειες ενότητες και έτσι παραβλέπονταν οι σχέσεις τους με τους άλλους ανθρώπους. Με την κατευθυντήρια αυτή γραμμή στην σκέψη του ο S. που είχε σαφώς επηρεασθεί από κοινωνιοψυχολόγους σαν τον Mead και τον Cooley, έφθασε να ορίσει την ψυχιατρική σαν «μελέτη φαινομένων που αναφαίνονται στις διαπροσωπικές καταστάσεις, όπως διαμορφώνονται από δύο ή περισσότερους ανθρώπους: από τα φαινόμενα αυτά όλα πλην ενός, μπρεί λίγο ως πολύ, να οφείλονται σε αυταπάτες».

Με δυο λόγια ο S. υποστήριξε ότι δεν μπορεί να καταλάβει κανείς ένα συγκεκριμένο πρόσωπο, είτε είναι υγιές είτε άρρωστο παρά μόνον εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο το πρόσωπο αυτό σχετίζεται με άλλους και αυτοί με τη σειρά τους σχετίζονται μαζί του.

Οι ακαδημαϊκότεροι κλάδοι από την πλευρά τους υιοθέτησαν και αυτοί το επίθετο «διαπροσωπικό» σαν επιδεικτική εφαρμογή σε πολλά από τα δικά τους αντικείμενα ενδιαφέροντα. Έτσι ο T.M. Newcomb ανοίγει τη «διαπροσωπική επιρροή» και τις «διαπροσωπικές στάσεις» σε στοιχεία που συνιστούν τον πυρήνα της κοινωνικής ψυχολογίας (Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών, UNESCO 1972 β' τόμος).

Εργασία: 1. Ενέργεια που συνδέεται άμεσα με την παραγωγή συγκεκριμένου αποτελέσματος για την επέλευση του οποίου και αναλαμβάνεται. Με την έννοια αυτή η εργασία αντιδιαστέλλεται από το παιχνίδι.

2. Ενέργεια που αποτελεί το μέσον για την επέλευση συγκεκριμένου αποτελέσματος (π.χ. εκτέλεση έργου, παραγωγή προϊόντος, προσφορά υπηρεσίας κ.λπ.) που προσφέρεται με αντάλλαγμα.

3. Ένας από τους τρεις συντελεστές της παραγωγής. Οι άλλοι δύο είναι το έδαφος και το κεφάλαιο (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 67).

Εργατικό Δυναμικό: ο οικονομικά ενεργός πληθυσμός. Το σύνολο των εργαζομένων που δεν εργάζονται αλλά προσφέρονται για εργασία (άνεργοι) (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 68).

Κεφάλαιο: 1. Το σύνολο των αγαθών που δεν χρησιμεύουν για άμεση κατανάλωση αλλά για παραγωγή άλλων αγαθών, εισοδήματος και πλούτου.

2. Κατά τον Μάρξ, το κεφάλαιο αντιπροσωπεύει την αστική σχέση παραγωγής (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 79).

Κεφαλαιοκρατική κοινωνία: κοινωνία που χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη ανάπτυξη της βιομηχανίας, την μετατροπή του συντεχνιακού καταμερισμού της εργασίας σε βιομηχανικό καταμερισμό της εργασίας και των έργων, την εμφάνιση και ανάπτυξη του προλεταριάτου εξαιτίας της συγκέντρωσης του κεφαλαίου και της εμπορευματοποίησης της εργασίας και τέλος από τη ραγδαία ανάπτυξη των πόλεων και την ένταση του ανταγωνισμού πόλης και υπαίθρου (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 80).

Κατοικία: τον αυταρκή χώρο μέσα στον οποίο εγκαθίσταται η πρωτογενής κοινωνική ομάδα υπό την ευρεία της μορφή (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 75).

Κουλτούρα: 1. Με κάποιο γενικό τρόπο κουλτούρα σημαίνει τέχνες και γράμματα.

2. Κουλτούρα σημαίνει τους τρόπους με τους οποίους σκεπτόμαστε, συναισθανόμαστε και όρουμε (Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου 1983).

Μεγαλούπολη: ένα αστικό κέντρο που χαρακτηρίζεται από πολύ μεγάλη πυκνότητα πληθυσμού, από συνεχή αστιακή αύξηση, από σαφή διαστολή του τόπου κατοικίας, από τον τρόπο εργασίας και τους τύπους άλλων εξειδικευμένων λειτουργιών, από την ημερήσια παλίνδρομη μετακίνηση ενός μέρους πληθυσμού μεταξύ του τόπου κατοικίας και του τόπου εργασίας ή των τόπων εξειδικευμένων λειτουργιών και από συνεχή διεύρυνση της περιοχής που καταλαμβάνει ο

οικισμός εφόσον ο χρόνος μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο θα κυμαίνεται από 45' - 60' (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 84).

Μητρόπολη: ένα αστικό κέντρο που θέτει υπό την πολιτιστική, οικονομική και διοικητική του ακτινοβολία μία ευρύτερη περιβάλλουσα περιοχή με πόλεις και κωμοπόλεις (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 89).

Οικογένεια: είναι η ομάδα ευρύτερη από το ζευγάρι που αποτελεί τη διαρκή και νόμιμη γενετήσια ένωση. Περιλαμβάνει τους συζύγους, τα τέκνα τους και συχνά και τρίτα πρόσωπα που συνδέονται με τους συζύγους με στενούς συγγενικούς δεσμούς (Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών, UNESCO β' τόμος)

Πληθυσμός αγροτικός: 1. Πληθυσμός που κατοικεί σε κοινότητες που χαρακτηρίζονται αγροτικές (χωριά).

2. Για την Ελλάδα πληθυσμός, που κατοικεί σε οικισμούς κάτω των 2.000 κατοίκων (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 105).

Πληθυσμός αστικός: 1. Πληθυσμός που κατοικεί σε οικισμούς που χαρακτηρίζονται αστικοί (πόλεις).

2. Στην Ελλάδα πληθυσμός που κατοικεί σε οικισμούς 10.000 κατοίκων και άνω (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 105).

Πόλη: 1. Ο Λουίς Ουίρθ όρισε κοινωνιολογικά την πόλη ως «ένα μεγάλο πυκνό και μόνιμο οικισμό κοινωνικά ετερογενών ατόμων». Ο ορισμός αυτός που απηχεί τις αντιλήψεις της οικολογικής σχολής του Σικάγου, υπογραμμίζει το γεγονός ότι η πόλη δεν συνιστά κοινότητα προσώπων.

2. Αντίθετα ο Μάρξ Βέμπερ στον κοινωνιολογικό ορισμό του της πόλης, δίνει έμφαση στον χαρακτήρα της πόλης ως κοινότητα και επισημαίνει ότι το φαινόμενο αυτό εμφανίστηκε ιστορικά μόνο στη δύση. Κατά τον Βέμπερ «για να αποτελεί μια ολοκληρωμένη αστική κοινότητα ένας οικισμός, πρέπει

να παρουσιάζει μια σχετική υπεροχή των εμπορικών σχέσεων και ο οικισμός στο σύνολό του να εμφανίζει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά γνωρίσματα:

α) μια οχύρωση

β) μια αγορά

γ) ένα δικό του δικαστήριο και ένα έστω και μερικώς αυτόνομο δίκαιο

δ) μια συναφή μορφή συσσωμάτωσης

ε) μια έστω και μερική αυτονομία και ανεξαρτησία και μια διοίκηση από αρχές στην εκλογή των οποίων συμμετέχουν οι κάτοικοι του άστεως» (Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας, Τσαούσης 1984 σελ. 167).

Πολιτισμός μαζικός: πολιτιστικά στοιχεία που διαχέονται με τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και γίνονται αποδεκτά από μεγάλα τμήματα του πληθυσμού, ανεξάρτητα από την κοινωνική κατηγορία ή το στρώμα στο οποίο ανήκουν (Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών, UNESCO).

Πολεροδομία: το σύνολο των τεχνικών και οικονομικών μέτρων για τη λογική και αρμονική ανάπτυξη των οικισμών και πόλεων / η αντίστοιχη κρατική υπηρεσία.

Τάξη: 1. Κατηγορία. Σύνολο προσώπων που κατέχουν κοινά χαρακτηριστικά ή όμοια κοινωνική θέση.

2. Μορφή κοινωνικής στρωμάτωσης. Όρος που χρησιμοποιείται ως ταυτόσημος με τον όρο κοινωνική τάξη (Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών, UNESCO α' τόμος).

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Για την πραγματοποίηση της μελέτης αυτής χρησιμοποιήθηκε Βιβλιογραφικό υλικό από:

1. Το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών Αθήνας

2. Την Εθνική Βιβλιοθήκη Αθηνών
3. Το Εθνικό ίδρυμα ερευνών
4. Την Κεντρική Βιβλιοθήκη Πατρών
5. Την Βιβλιοθήκη του τμήματος Κοιν. Εργασίας Τ.Ε.Ι. Πατρών
6. Το τμήμα της Παντείου αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΣΤΗΝ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Σύμφωνα με τη Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη (1991) σελ. 17 - 19 οι πρώτοι οικισμοί εμφανίστηκαν στην Ιερικώ στο Catal Huyuk και στο Γιάρμο του Ιράκ. Οι ανασκαφές στις περιοχές αυτές έφεραν στο φως τα ερείπια αγροτικών χωριών. Επίσης έδειξαν ότι υπήρχε ναός καθώς και πλινθόκτιστα σπίτια, τα οποία περιβάλλονταν με οχυρώματα από τοίχους με πάχος δύο μέτρα. Μιλάμε λοιπόν για οικισμούς με επιφάνεια περίπου τρία εκτάρια και πληθυσμό περίπου 1.000 - 2.000 άτομα. Από τα ευρήματα φαίνεται ότι οι βιοτεχνικές δραστηριότητες στις πόλεις ήταν αρκετές, χωρίς φυσικά να μπορεί να προσδιοριστεί η σημασία της βιοτεχνίας στην «πρωτόγωνα πόλη».

Διάφοροι ερευνητές όπως ο F.Braudel και ο Bairoch (Μελέτες για της Ιστορία 1987) αναφέρουν ότι τα ευρήματα των ανασκαφών για την νεολιθική εποχή φανερώνουν ότι στους πρώτους οικισμούς η γεωργία έπαιζε τον σημαντικότερο ρόλο καθώς ανακαλύφθηκαν «προχωρημένα» αρδευτικά έργα, επίσης ότι οι πληθυσμοί ασχολούνταν και με την κτηνοτροφία. Το ερώτημα όμως που τίθεται για την εποχή αυτή είναι εάν πρέπει να μιλάμε απλά για ένα οχυρωμένο χωριό ή για πραγματικές πόλεις.

Απάντηση σ'αυτό δίνεται απ'το γεγονός ότι ένα αστικό κέντρο για να υπάρξει προϋποθέτει τη δυνατότητα σχηματισμού ενός γεωργικού αποθέματος - πλεονάσματος, το οποίο μπορεί να ανταλλαγεί. Προϋποθέτει δηλαδή την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων.

Στην νεολιθική περίοδο μπορούμε να μιλήσουμε για ένα τέτοιο φαινόμενο αφού οι αλλαγές οι οποίες συντελέστηκαν ήταν πολύ μεγάλες. Επινοήθηκε

η γεωργία και ο άνθρωπος τότε ασχολήθηκε και με την κτηνοτροφία. Οι συνέπειες της ανακάλυψης της γεωργίας ήταν τρεις:

α. Η αύξηση της παραγωγής ειδών διατροφής.

β. Ως αποτέλεσμα της προηγούμενης αύξησης, ήταν η δημιουργία πλεονάσματος ειδών διατροφής τα οποία μπορούσαν να αποθηκευθούν και να δωθούν μέσα από το εμπόριο σε πληθυσμούς οι οποίοι αδυνατούσαν να παράγουν ή παρήγαν λίγα προϊόντα διατροφής ενώ παράλληλα αυξάνονταν η πυκνότητα του πληθυσμού τους.

γ. Η εγκατάλειψη της νομαδική ζωής του πληθυσμού.

Η νεολιθική περίοδος λοιπόν χαρακτηρίζεται σαν η περίοδος των μεγάλων αλλαγών μέσω των οποίων εμφανίζονται στην ανθρωπότητα οι πόλεις και ο πολιτισμός. Η γεωργία σαν παράγοντας αλλαγής εμφανίστηκε στην Εγγύς Ανατολή περίπου το 8.500 π.Χ./8.000 π.Χ. Στην υπόλοιπη Ασία το φαινόμενο των καλλιεργειών εμφανίστηκε περίπου το 6.000 π.Χ. με 5.000 π.Χ. Στην Αφρική το 5.000 π.Χ. Στην Αμερική το 7.000 π.Χ. με 6.500 π.Χ. και τέλος στην Ευρώπη το 6.500 π.Χ. με 6.000 π.Χ. Αργότερα η γεωργία εμφανίστηκε στα Βρετανικά νησιά και στις περιοχές της Σκανδιναβίας.

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΚΡΑΤΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ (3.500 π.Χ. - 500 μ.Χ.)

Η περίοδος της αρχαιότητας είναι αρκετά ευρεία αλλά και σημαντική γιατί κατά την διάρκειά της έγιναν τεχνολογικές ανακαλύψεις αλλά και γενικότερα γιατί τότε γεννήθηκαν πολλοί νέοι πολιτισμοί. Κάθε πόλη αποτελεί μια μονάδα, έχει δηλαδή να παρουσιάσει τα δικά της χαρακτηριστικά τα οποία είναι δύσκολο να γενικευτούν. Πάντως όσο αφορά την πυκνότητα των κατοικιών ο P. Bairoch (Πόλη και Οικονομία 1985, σελ. 45) αναφέρει ότι υπάρχουν κάποια κοινά κριτήρια τα οποία είναι:

α) Υπάρχουν γύρω από τις πόλεις τείχοι, στο εσωτερικό των οποίων τα κτισμένα τμήματα καταλαμβάνουν άλλοτε μεγαλύτερο και άλλοτε μικρότερο ποσοστό.

β) Υπήρχαν κτίρια με πολλούς ορόφους ή και μονόροφο έτσι η κατοικίσιμη επιφάνεια των κτισμάτων διαφέρει.

γ) Η πυκνότητα των κατοικίσιμων επιφανειών διαφέρει από περιοχή σε περιοχή.

Οι πόλεις της Εγγύς Ανατολής χαρακτηρίζονται ως «Πόλεις κράτη» αποτελούνταν από μια πόλη και περιορισμένη σε έκταση γύρω απ'αυτήν ενδοχώρα. Κάθε πόλη κράτος ήταν ένα ανεξάρητο κράτος και σαφώς διαχωρισμένο από τα άλλα. Τον πληθυσμό του κράτους τον αποτελούσαν οι κάτοικοι της πόλης και των οικισμών της γειτονικής, αγροτικής περιοχής. Το φαινόμενο των πόλεων κρατών ξεκινάει από τις πόλεις της Μεσοποταμίας. Υπάρχουν τρεις μεγάλες κατηγορίες πόλεων κρατών στην Εγγύς Ανατολή και στην Ευρώπη της οποίες θα εξετάσουμε αναλυτικά.

α) Οι πόλεις των Σουμερίων και των Ακκαδίων οι οποίες καλύπτουν τη χρονική περίοδο από 3.000 - 2.000 π.Χ.

β) Οι πόλεις της Φοινίκης οι οποίες ξεκινούν από το 1.000 π.Χ.

γ) Οι Ελληνικές και Ετρουστικές Πόλεις που ξεκινούν επίσης από το 1.000 π.Χ.

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΤΩΝ ΣΟΥΜΕΡΙΩΝ

«Η πρώτη πραγματική πόλη των Σουμερίων ήταν η Εριδού που κτίστηκε γύρω στα 3.200 π.Χ. Στην περιοχή εκείνη και πιο πριν υπήρχαν διάφοροι οικισμοί οι οποίοι διατηρούσαν βιοτεχνίες και εμπορεύονταν με μακρινές περιοχές (κυρίως ανταλλαγές ειδών πολυτελείας)» (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 43).

Οι πόλεις αυξήθηκαν με γρήγορο ρυθμό και κατέληξαν να φθάσουν στις 10 - 15. Κάθε πόλη κυριαρχούσε στα γύρω προάστια και έτσι αποτελούσε μια οικονομική μονάδα στα πλαίσια της οποίας γίνονταν οι συναλλαγές αγαθών και υπηρεσιών. Τις πόλεις περιέβαλε ένα συμπαγές πλινθόκτιστο τείχος εντός

του οποίου υπήρχαν το τέμενος και οι ναοί. Οι ναοί έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην οικονομική ζωή της περιοχής αφού όχι μόνο διέθεταν κτήματα αλλά και ήλεγχαν μέρος της βιοτεχνίας. Στις πόλεις αυτές την εξουσία ασκούσε ο βασιλιάς ο οποίος είχε σχέση με τον κλήρο, μέσω διοικητικών οργάνων τα οποία είχαν άμεση εξάρτηση από το βασιλιά.

«Οι ανασκαφές στην περιοχή της Μεσοποταμίας έφεραν στο φως αρχεία διαφόρων πόλεων της εποχής εκείνης. Μέσα από αυτά επιβεβαιώνεται η δύναμη της πόλης - κράτους η οποία ελέγχει στενά την οικονομική ζωή της επικρατείας της τόσο της αναπτυγμένης βιοτεχνίας της όσο και του εμπορίου της» (Braudei 1990 σελ. 80).

Το μονοπωλιακό προνόμιο των συναλλαγών το είχε αποκλειστικά «ο θεός». Μέσα στους ναούς μεταφέρονταν όλα τα εμπορεύματα και τα αγροτικά προϊόντα. Επίσης στους ναούς παράλληλα λειτουργούσαν και βιοτεχνικά εργαστήρια.

Αργότερα η ανάπτυξη του πληθυσμού και της οικονομίας θα συμβάλλουν στο να σχηματιστούν συντεχνίες επαγγελματιών που θα εδρεύουν στις διάφορες γειτονίες της αρχαίας πόλης. Η οικονομική οργάνωση δεν έλειπε. Υπήρχαν «οργανισμοί» που φρόντιζαν για την προπαρασκευή των πλεονασμάτων εσοδείας, καθώς και την «από χέρι σε χέρι» παράδοση των πολύτιμων αντικειμένων.

Η ΑΙΓΥΠΤΟΣ - ΑΝΟΙΧΤΕΣ ΠΟΛΕΙΣ

Ο Αιγυπτιακός πολιτισμός χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη του διάρκεια. Οι ιστορικοί αναφέρουν ότι οι Αιγυπτιακές πόλεις διαφέρουν από τις πόλεις των Ανατολικών λαών και τις εποχής εκείνης. Οι βασικές διαφορές είναι οι εξής:

I. Η Αίγυπτος αποτελεί ένα κράτος με επαρχίες κάθε μία από τις οποίες διέθετε μία ή περισσότερες πόλεις και όχι ένα σύμπλεγμα πόλεων - κρατών.

II. Δεν υπάρχει πρωτεύουσα που να παίζει το ρόλο της κυρίαρχης οικονομικά μητρόπολης, παρόλο που υπήρχαν δεκαπέντε πόλεις.

III. Δεν υπάρχουν τείχη: Οι πόλεις είναι ανοικτές και αυτό γιατί υπάρχει ειρήνη στο εσωτερικό του κράτους, και οι όποιες πολεμικές επιχειρήσεις διεξάγονται εκτός των εδαφών του Αιγυπτιακού κράτους. Σύμφωνα με τον Mumford ούτε και ο βασιλιάς είχε κάποιο λόγο να κλείσει την πόλη μέσα σε τείχη, αφού η απόλυτη κυριαρχία του αποτελούσε συνείδηση στο λαό ο οποίος τον λάτρευε σαν επίγειο θεό.

IV. Ο αστικός πληθυσμός ήταν χαμηλός δηλ. η Αίγυπτος ήταν ένα κράτος μάλλον αγροτικό. Ο ρόλος των ναών ήταν σημαντικός, η τάξη των ιερέων διέθετε μεγάλη δύναμη στην Αρχαία Αίγυπτο.

Οι Αιγυπτιακές πόλεις ασκούσαν κυρίως διοικητικές και θρησκευτικές και όχι οικονομικές λειτουργίες. Επίσης πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο του Αιγυπτιακού πολιτισμού γεννήθηκαν νέες πόλεις μέσω των «Πόλεων - Πυραμίδων». Οι εργατοπόλεις που δημιουργήθηκαν για να κτιστούν οι πυραμίδες δεν αποτέλεσαν τον πυρήνα δημιουργίας των νέων πόλεων, αφού αυτές μετά τον πέρας των εργασιών έπαυαν να υπάρχουν. Την ώθηση την έδωσαν οι ίδιες οι πυραμίδες οι οποίες αποτελούσαν θρησκευτικά και πολιτιστικά κέντρα. (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 44 - 46).

ΟΙ ΦΟΙΝΙΚΕΣ: ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΠΟΛΕΙΣ - ΛΙΜΑΝΙΑ (1.000 π.Χ.)

Στη Φοινίκη δεν υπήρχαν οι μεγάλες και εύφορες πεδινές περιοχές και εκτάσεις όπως στη Μεσοποταμία και την Αίγυπτο γι'αυτό οι Φοινικικές πόλεις κτίστηκαν στα παράλια και επιδόθηκαν στο εμπόριο.

Με άλλα λόγια οι πόλεις - κράτη της Φοινίκης δεν στήριζαν την οικονομία τους στο πλεόνασμα των γειτονικών περιοχών, αλλά στην εμπορική τους δραστηριότητα με άλλες περιοχές, συχνά πολύ μακρινές. Έτσι οι παράλιες πόλεις στηρίχθηκαν στο «εξωτερικό» εμπόριο και στο διακομιστικό και κατόρθωσαν

μέσα από τα κέρδη του εμπορίου να σωσσωρεύσουν κάποιο κεφάλαιο το οποίο διοχετεύθηκε στην εγχώρια βιοτεχνία ειδών τα οποία ήταν περιορισμένα για εξαγωγές. Υπάρχουν στη Φοινίκη τεχνίτες, σιδηρουργοί, αργυροχόοι, ναυπηγοί, οι οποίοι φρόντιζαν μέσω των βιοτεχνιών να εξαγάγουν προϊόντα και να εισάγουν τρόφιμα τα οποία λείπουν από τη Φοινίκη.

Η πρώτη Φοινικική πόλη είναι η Βύβλος η οποία αποτελεί και την πρώτη εμπορική πόλη του κόσμου. Ήταν το βασικό λιμάνι για το εμπόριο μεταξύ Συρίας και Αιγύπτου. Τη διοίκηση της πόλης την ασκούσε κυρίως ένα συμβούλιο εμπόρων. Η περισσότερο δυναμική φάση του Φοινικικού εμπορίου τοποθετείται το 1.200 π.Χ. Η παρακμή του συνδέεται με την εμφάνιση των Ελληνικών εμπορικών πόλεων γύρω στο 700 π.Χ. (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 50 - 55).

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΑΘΗΝΑ

Στην αρχαία Ελλάδα η ανάπτυξη των πόλεων τροποποιήθηκε σημαντικά απ'την επίδραση διαδοχικών εισβολών διάφορων φυλών απ'το βορρά κι απ'την εγκατάσταση τεχνιτών και εμπόρων απ'τους πιο ανεπτυγμένους Μεσογειακούς πολιτισμού. Οι βόρειοι εισβολείς υποβίβασαν τις παλιότερες προϋπάρχουσες αγροτικές κοινότητες στην κατάσταση δουλοπαροίκων, ενώ οι κατακτητές βρέθηκαν συχνά σε μια κατάσταση μισο-χωρικού, όντας ελεύθεροι κατ'όνομα και όχι πραγματικά. Ο χωρικός και ο δουλοπάροικος καλλιεργούσαν τη γη δίπλα - δίπλα, ενώ κοινωνικά ο καθένας του εισχωρούσε σταδιακά στην κατάσταση του άλλου.

«Ένα νέο είδος πόλης εμφανίζεται τώρα, μια πόλη που σχηματίζει το πολιτικό, πολιτιστικό κι εμπορικό κέντρο ελεύθερων γεωργών και τεχνιτών, που ο καθένας τους είναι ανεξάρτητος και παράγει πρωταρχικά για τον άλλον σε μια αξιοσημείωτα καλό-ισορροπημένη οικονομία» (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 65).

Όσον αφορά την ίδρυση της Αθήνας η παραπάνω συγγραφέας αναφέρει: Η Αθήνα ιδρύθηκε από τον Θησέα τον 10ο π.Χ. αιώνα και μέχρι τον 7ο π.Χ. αιώνα η οικονομία της ήταν αυτάρκης κλειστή και γεωργική. Τα πλούσια γένη δηλαδή οι ευπατρίδες είχαν στην ιδιοκτησία τους τις πεδιάδες δηλαδή τις εύφορες περιοχές της Αττικής όπου τις καλλιεργούσαν για λογαριασμό τους οι δουλοπάροικοι λαμβάνοντας ως αμοιβή για την εργασία του το 1/6 της παραγωγής. Κατά κανόνα οι ευπατρίδες κατοικούσαν στην πόλη (άστυ) και η κύρια απασχόλησή τους ήταν η πολιτική. Την Αθηναϊκή κοινωνία των αποτελούσαν τρεις τάξεις:

1. Οι ευγενείς και άριστοι που διέθεταν 300 - 100 στρέμματα.
2. Ο απλός λαός, δηλαδή οι μικροκαλλιεργητές, οι δημιουργοί και οι θήτες ή ακτήμονοι γεωργοί.
3. Οι δούλοι.

Επικεφαλής στην ιεραρχία ήταν ο βασιλιάς και στα καθήκοντά του τον βοηθούσε το συμβούλιο των ευγενών, γνωστό ως βουλή των γερόντων. Με την πάροδο του χρόνου η εξουσία των ευγενών άρχισε να γίνεται ουσιαστικότερη, μέχρι που τελικά καταργήθηκε ο θεσμός της κληρονομικής βασιλείας και ανέλαβαν την πλήρη διακυβέρνηση του κράτους (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 66 - 69).

Για τις επιδράσεις της δημογραφική ανάπτυξης της Αττικής η συγγραφέας λέει: Η δημογραφική ανάπτυξη της Αττικής μετέβαλε τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες της περιοχής. Οι ανάγκες του πληθυσμού δεν μπορούσαν να ικανοποιηθούν από την τοπική παραγωγή, με αποτέλεσμα μεγάλες ομάδες του πληθυσμού να βρίσκουν διέξοδο στις αποικίες. Το άστυ είναι η τοπική αγορά όπου οι γαιοκτήμονες μικροί ή μεγάλοι ανταλλάσσουν τα προϊόντα της παραγωγής τους με άλλα προϊόντα που δεν μπορούν να κατασκευάσουν οι ίδιοι. Η αγορά της πόλης μικρή στην αρχή μεγαλώνει στην συνέχεια όταν με τον εποικισμό που έγινε στα μέσα του 8ου αιώνα δημιουργήθηκαν νέες αγορές

που ζητούσαν τα αττικά γεωργικά και βιοτεχνικά προϊόντα. Ως συνέπεια της διεύρυνσης της αγοράς της πόλης μπορεί να θεωρηθεί η αύξηση της ζήτησεως εργασίας για την παραγωγή των εξαγωγίμων προϊόντων.

Τα αποτελέσματα του εποικισμού ήταν πολύ σημαντικά για την οικονομία της μητρόπολης. Η ανάπτυξη του εμπορίου ώθησε την γεωργία να προσανατολισθεί σε άλλα προϊόντα μεγαλύτερης αποδόσης από τις παραδοσιακές καλλιέργειες. Έτσι στην Αττική άρχισαν να καλλιεργούνται σε μεγαλύτερη κλίμακα αμπέλια, ελιές και σύκα ενώ προϊόντα που δεν υπήρχαν στην εγχώρια παραγωγή άρχισαν να εισάγονται. Η βιοτεχνία προσανατολίστηκε στην κατασκευή των αγγείων τα οποία ως κύριο προορισμό είχαν κατά κύριο λόγο να εξαχθούν.

Οι συναλλαγές που πύκνωναν, τόσο σε γειτονικές με την Αθήνα περιοχές, όσο και στην Μεσόγειο, απαιτούσαν την ύπαρξη κάποιου κοινού μέτρου σύμφωνα με το οποίο να υπολογίζεται η αξία των εμπορευμάτων ανάλογα με το βάρος και την ποσότητά τους. Έτσι τον 7ο αιώνα π.Χ. γεννήθηκε το νόμισμα το οποίο σταδιακά βέβαια αντικατέστησε τις από είδος σε είδος συναλλαγές.

Έτσι η κλειστή οικονομία από τον 7ο αιώνα άρχισε να δίνει τη θέση της στη χρηματική οικονομία. Ο εκχρηματισμός όμως της οικονομίας είχε σαν συνέπεια τη μεταβολή των δομών της κοινωνίας των Αθηναίων. Η παραγωγή δεν είχε ως σκοπό πλέον την αποκλειστική κάλυψη των αναγκών της αυτοκατανάλωσης, μέρος αυτής προορίζονταν για να ανταλλαγεί έναντι κάποιου χρηματικού ποσού. Αρκετές υπηρεσίες αντίστοιχα άρχισαν να αμείβονται σε χρήμα και όχι σε είδος με αποτέλεσμα να διευκολύνεται το εμπόριο αλλά και η ναυτιλία, φορείς των οποίων καθόριζαν πλέον την οικονομία της υπαίθρου αλλά και τη βιοτεχνική παραγωγή. Οι καλλιέργειες της υπαίθρου έπαψαν να είναι οι ίδιες και προσαρμόστηκαν σε νέες καλλιέργειες που έδιναν περισσότερο κέρδος. Στη βιοτεχνία οι εργάτες που χρησιμοποιούνταν λόγω της αυξημένης ζήτησης, όλο και αυξανόνταν, όπως άλλωστε και τα άτομα που ασχολούνταν με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Έτσι η ανάπτυξη του εμπορίου είχε ως συνέπεια

την διατάραξη των ισορροπιών αφού άρχισαν να γίνονται μετακινήσεις στα επαγγέλματα αλλά και να αυξάνεται το εισόδημα ατόμων που δεν ανήκαν στις τάξεις της αριστοκρατίας. (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 69 - 79).

Τα χαρακτηριστικά της οικονομίας της Αρχαίας Αττικής σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα είναι: Ο κλονισμός του αριστοκρατικού πολιτεύματος άρχισε να γίνεται φανερός, ο «κινητός πλούτος» έπρεπε και αυτός να αποκτήσει μερίδα στην εξουσία.

Ετσι τον 6ο π.Χ. αιώνα τις φιλοδοξίες της τρίτης τάξης τις στήριξε η νομοθεσία του Σόλωνα σύμφωνα με την οποία, την διακυβέρνηση της πόλης την είχαν όχι μόνο οι γαιοκτήμονες, αλλά και όσοι διέθεταν κινητό πλούτο. Οι πολίτες σύμφωνα με τον «πλούτο» τους και όχι σύμφωνα με την καταγωγή τους κλήθηκαν να διακυβερνήσουν την πόλη - κράτος τους. Όλοι συμμετείχαν ως μέλη στην Εκκλησία του Δήμου, στο στρατό και στο στόλο.

Τον 6ο και τον 5ο π.Χ. αιώνα ένας αριθμός ελληνικών πόλεων άρχισε κιόλας να μοιάζει τουλάχιστον επιφανειακά, με την σύγχρονη εικόνα μιας αστικής κοινωνίας. Η πόλη στην αρχαία Ελλάδα των κλασικών χρόνων είναι το κλειδί. Ο οικονομικός της ρόλος ήταν φανερός αλλά και οι πολιτιστικές λειτουργίες της ήταν πολύ σημαντικές. Η αγορά έγινε το κέντρο της ζωής της πόλης μέσω των πολιτιστικών της λειτουργιών (με τα θέατρα στους χώρους της που προορίζονταν για την εκπαίδευση των πολιτών) καθώς και με τις πολιτικές, διοικητικές και θρησκευτικές λειτουργίες της.

Ο τρόπος ζωής στις πόλεις άρχισε να παίρνει μια διαφορετική «αστική» μορφή. Αυτό έχει τις αιτίες του κυρίως στο εμπόριο, αλλά και στη βιοτεχνία η οποία ήταν οργανωμένη με δυο τρόπους. Είχε δηλαδή κατά κανόνα τη μορφή της οικοτεχνίας δηλαδή οι τεχνίτες εργάζονταν για δικό τους λογαριασμό

και την παραγωγή τους την καθόριζε ο αριθμός των παραγγελιών ή μίσθωναν την εργασία τους σε κάποιο πελάτη ο οποίος ήταν υποχρεωμένος να καταβάλλει και την αξία των πρώτων υλών που χρειαζόνταν για την παραγωγή του προϊόντος.

Αυτά τα χαρακτηριστικά, χαρακτήριζαν την οικονομία της Αρχαίας Αθήνας και της κλασσικής εποχής ως «πρωτόγονη μορφή του σύγχρονου καπιταλισμού». Η Αθηναϊκή οικονομία ήταν ελεύθερη οικονομία, όπου η οικονομική ελευθερία των ατόμων ήταν χωρίς όρια, ακόμη και για τους μέτοικους και τους δούλους. Αλλά από τον αστικό τρόπο ζωής δημιουργήθηκαν και άλλες δραστηριότητες που αφορούσαν την αστική διοίκηση, τις δημόσιες μεταφορές, της αστυνομία κ.ά.

Ο Πελοποννησιακός πόλεμος ήταν η αιτία της οικονομικής εξασθένησης των ελληνικών πόλεων που οδήγησε στην υποταγή στους Μακεδόνες. Ο πληθυσμός της Αττικής μειώθηκε, η γεωργία καταστράφηκε, το εργατικό δυναμικό, δηλαδή οι δούλοι, δραπετεύσαν από τους αγρούς.

Οι εμπορικές ανταλλαγές της Αθήνας μειώθηκαν αισθητά με συνέπεια να οδηγηθεί και η «βιομηχανική» παραγωγή σε κρίση. Η οικιακή οικονομία άρχισε να καταρρέει.

Η αξίωση της Θήβας να αναλάβει την αρχηγία της Ελλάδας και οι πόλεμοί της με την Αθήνα και την Σπάρτη έφεραν νέα φθορά. Ετσι το 338 π.Χ. η ήττα της Χαιρώνειας σήμαινε πλέον το τέλος της αυτονομίας και της δημοκρατίας των ελληνικών πόλεων δηλαδή το τέλος του κλασσικού Ελληνικού πολιτισμού. Οι ελληνικές πόλεις μετατράπηκαν σε μικρές κοινότητες συνοικισμούς χωρίς οικονομική και πολιτική δύναμη.

Νέες πόλεις άρχισαν να κτίζονται στα ανατολικά που αποτελούσαν τα νέα αστικά κέντρα της περιόδου εκείνης και που διέθεταν μεγάλες ενδοχώρες. Οι μικροί και χωρίς κεφάλαια γεωργοί της Αττικής μεταναστεύουν με την

ελπίδα να διακριθούν στις τέχνες ή σε άλλα αστικά επαγγέλματα αλλά και για να εκμεταλλευθούν τα πλούσια εδάφη της ανατολή. Η οικονομία της Αθήνας παραμένει στάσιμη ή οπισθοδρομεί.

Η μετανάστευση των Ελλήνων προς τα νέα κέντρα στα βάθη της Ασίας είχε ως αποτέλεσμα την οργάνωση αυτών σύμφωνα με το πρότυπο των ελληνικών πόλεων.

Η Αθήνα δεν μπορούσε να συναγωνιστεί πλέον τις νέες αγορές, τα νέα κέντρα όπως την Αλεξάνδρεια, την Αντιόχεια, την Πέργαμο ή τη Ρόδο. Η τελική κατάρρευση της πόλεως των Αθηνών επήλθε με την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 80 - 82)

Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Η δημιουργία της Ρώμης αποδίδεται στους Ετρούσκους, λαό με ανθηρή οικονομία και πλούσια γεωργία. Τον 8ο π.Χ. αιώνα κτίστηκε η Ρώμη που οργανώθηκε από τους Ετρούσκους έτσι ώστε να αποτελεί το αστικό κέντρο της περιοχής του Λατίου. Το 750 π.Χ. ξεκίνησε η αστική ζωή στην Ρώμη, ενώ 250 χρόνια αργότερα αρχίζει η επίδραση της Ρώμης στις γύρω περιοχές.

Τα περισσότερα αστικά δίκτυα των περιοχών της Εγγύς Ανατολής, της Βόρειας Αφρικής, της Ελληνικής χερσονήσου και γενικά της Ανατολικής Μεσογείου, μετά την ηγεμονία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας παρέμειναν στάσιμα. Αντίθετα στις περιοχές με χαμηλή αστικοποίηση, δηλαδή στη Δυτική Ευρώπη, η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία όχι μόνο συνετέλεσε στην ανάπτυξη των πόλεων που ήδη υπήρχαν αλλά ταυτόχρονα συνέβαλε στη δημιουργία ενός μεγάλου αριθμού νέων πόλεων.

Φαίνεται ότι στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία υπήρχαν 350 πόλεις με περισσότερους από 5.000 κατοίκους χωρίς να περιλαμβάνονται οι πόλεις της Ιταλικής χερσονήσου.

Ο αριθμός των civitates ήταν ήταν μεγάλος και οι διοικητικές τους πρωτεύουσες έφταναν τη χιλιάδα. Οι civitates ήταν διοικητικές μονάδες που διατηρούσαν σχεδόν

πλήρη αυτονομία για τη διεκπαιρέωση των τοπικών υποθέσεων και οι περισσότερες απ'αυτές είχαν μια πόλη που έπαιζε το ρόλο του διοικητικού τους κέντρου.

Επίσης οι πληροφορίες σχετικά με τις πόλεις στην περιοχή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μας φανερώνουν ότι υπήρχαν πόλεις με μεγάλη τοπική αυτονομία, που κράτησαν δηλαδή την ανεξαρτησία τους. Η αυτονομία αυτή αποτελούσε τη βάση της Ρωμαϊκής διοίκησης και έτσι εξηγείται η διάρκειά της.

Ενας χαρακτηρισμός που δίνεται στη Ρώμη κατά την περίοδο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας είναι ότι αποτελούσε κλασικό παράδειγμα παρασιτικής πόλης. Ο παρασιτικός χαρακτήρας της οδηγούσε σε διαφοροποίηση των σχέσεων μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Τα αγροτικά προϊόντα δεν ανταλλάσσονταν πλέον με βιοτεχνικά προϊόντα ή υπηρεσίες. Ο παρασιτικός χαρακτήρας επιβεβαιώνεται επίσης από τη μικρή θέση που κατείχε το εμπόριο και η βιοτεχνία. Ο πληθυσμός της Ρώμης έφθασε τον δεύτερο αιώνα της χριστιανικής περιόδου τους 2.000.000 κατοίκους κάνοντάς τη τη μεγαλύτερη πληθυσμιακά πόλη. Όμως από τη στιγμή που έγινε η μεγάλη μητρόπολη γνώρισε την ανεργία και την υποαπασχόληση. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες το 30% - 40% του ενεργου πληθυσμού ήταν άνεργο ή υποαπασχολούμενο υπηρετικό προσωπικό. Επίσης δεν υπήρχε καμμία εύνοια για τις χαμηλά εισοδηματικές τάξεις.

Η τελική πτώση της πόλης - κράτους ή Αυτοκρατορίας επήλθε το 471 μ.Χ. οπότε και η πρωτεύουσα μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ. 89 - 100)

ΟΙ ΕΥΡΩΠΑΙΚΕΣ ΠΟΛΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 5ο ΕΩΣ ΤΟΝ 10ο ΑΙΩΝΑ

Η πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας οδήγησε σε παρακμή της Ευρώπης και της οικονομίας της. Η πόλη η οποία επηρεάστηκε περισσότερο ήταν η Ρώμη. Αρνητική επίδραση στην οικονομία πολλών περιοχών της Ευρώπης που παλιότερα ανήκαν στην Ρωμαϊκή αυτοκρατορία προκάλεσε η διοικητική αποδιοργάνωση καθώς και οι μεταβολές των οικονομικών - κοινωνικών και

πολιτικών θεσμών. Η εμπόλεμη κατάσταση που προερχόταν από τις έριδες των δυναστειών, καθώς και η διαμόρφωση κρατιδίων στη δυτική Ευρώπη, με τάσεις ανεξαρτησίας αύξησαν την ανασφάλεια στις συναλλαγές και έτσι αποδυναμώθηκε το εμπόριο μέσα στις περιοχές αυτές. Επίσης ακόμη ένας αρνητικός παράγοντας για την αύξηση της ανασφάλειας των συναλλαγών ήταν οι γερμανικές επιδρομές καθώς και οι επιδρομές των Νορμανδών και των Ούγγρων.

Άμεση συνέπεια από τη μείωση του εμπορίου ήταν η πτώση της ζήτησης προϊόντων και της βιοτεχνικής παραγωγής και η στροφή της ζωής στους αγρούς.

Σε πολλές Ευρωπαϊκές πόλεις τα σπίτια μετατράπηκαν σε στάβλους, τα τείχη πολλών πόλεων αναπροσαρμόστηκαν σύμφωνα με τις νέες κτισμένες επιφάνειες που ήταν λιγότερες και τέλος πολλές πόλεις έπαψαν να υπάρχουν.

Μέσα σ'αυτή την οικονομική οπισθοδρόμηση και μείωση της αστικοποίησης της Ευρώπης, ένα νέο δίκτυο πόλεων άρχισε να δημιουργείται. Οι νέες αυτές πόλεις οφείλουν τη γέννησή τους αλλά και την ανάπτυξή τους στις εμπορικές τους συναλλαγές με το Βυζάντιο.

Η ανάκαμψη των ρυθμών αστικοποίησης μεταξύ των ετών 800 - 1.000 μ.Χ. μπορεί να αποδοθεί σε τρεις παράγοντες.

- I) Στο εξωτερικό εμπόριο των Ιταλικών πόλεων, το οποίο όμως δεν έπαιξε τον ίδιο σημαντικό ρόλο στην αστικοποίηση των χωρών της Δυτικής Ευρώπης.
- II) Στην εκκλησία, η οποία αποτέλεσε σημαντικό ρόλο στην αστικοποίηση των περιοχών όπου υπήρχαν έδρες Καρδινάλιων της.
- III) Στα μοναστήρια που συνέβαλαν σημαντικά στην γεωργική παραγωγή κυρίως μέσω της διάδοσης τεχνικών στον γεωργικό τομέα. (Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991, σελ. 100 - 110).

ΟΙ ΠΟΛΕΙΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΑΙΩΝΑ - ΠΡΟΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

«Παρά τη βελτίωση των οικονομικών συνθηκών στον αγροτικό ευρωπαϊκό χώρο, η άρχουσα τάξη διατηρεί τη θέση της με αποτέλεσμα η ζωή του αγροτικού πληθυσμού να παραμένει αμετάβλητη. Έτσι η πόλη θεωρήθηκε ο τόπος στον οποίο ο οποιοσδήποτε είχε τη δυνατότητα να αναζητήσει την τύχη του και να ανέλθει στη σκάλα της κοινωνικής ιεραρχίας» (Σ. Νικολαΐδου 1993 σελ. 52)

Οι πόλεις της Μεσαιωνικής και Αναγεννησιακής Ευρώπης, διέφεραν τόσο από τις πόλεις της αρχαιότητας και του Βυζαντίου όσο και από τις πόλεις της Ανατολής. Σύμφωνα με τον Ιστορικό Cirolla (Η Ευρώπη πριν τη βιομηχανική Επανάσταση 1988) η διαφορά των Μεσαιωνικών και Αναγεννησιακών Ευρωπαϊκών πόλεων με πόλεις άλλων περιοχών και άλλων χρονικών περιόδων, ήταν ότι σ'αυτές οι ελεύθεροι επαγγελματίες τεχνίτες και έμποροι είχαν τη δυνατότητα να ανέλθουν κοινωνικά. Η Μεσαιωνική πόλη είχε τη δική της οντότητα, ήταν ένας ιδιαίτερος οργανισμός με συνείδηση της σημαντικής οικονομίας του και της διαφοροποίησής του από τη γειτονική ύπαιθρο, υπήρχε ανταγωνισμός μεταξύ πόλης και υπαίθρου και σαφής διαχωρισμός μεταξύ τους. Εκτός από τα φυσικά - γεωγραφικά όρια, που τα καθόριζαν τα τείχη, η τάφρος και οι πύλες, υπήρχαν νομικά όρια και πολιτισμικές αντιθέσεις, με αποτέλεσμα η μεσαιωνική πόλη να θεωρείται η έκφραση μιας πολιτισμικής επανάστασης.

Η ανάπτυξη της αστικής τάξης επηρέασε και την οικονομία στις πόλεις της Μεσαιωνικής Ευρώπης. Πρώτα γιατί δημιουργήθηκαν νέες επιθυμίες και κατά συνέπεια μεταβλήθηκε η δομή της ενεργούς ζήτησης και κατά δεύτερο λόγο επειδή αναπτύχθηκε ενότητα και συνεργασία μεταξύ των κατοίκων των πόλεων για την αντιμετώπιση των εξωτερικών κινδύνων. Σε αντίθεση με τον φεουδαρχικό κόσμο, όπου επικρατούσε μια κάθετη ιεραρχική δομή στις πόλεις αναπτύχθηκε μια οριζόντια διάταξη που βασιζόνταν στις επί ίσοις όροις συνεργασία.

Αποτέλεσμα αυτής της οριζόντιας δομής στην ιεραρχία, ήταν η δημιουργία νέων θεσμών που αντανakλούσαν νέες νοοτροπίες και ιδανικά. Οι νέοι θεσμοί που αναπτύχθηκαν στη Μεσαιωνική πόλη ήταν η κοινότητα δηλαδή η συνοριακή συνέλευση όλων των πολιτών, η συντεχνία, η αδελφότητα και το Πανεπιστήμιο. Κατ'αυτό τον τρόπο η πόλη άσχετα από το αν αναπτύχθηκε από κάποιο λιμάνι που βρίσκονταν δίπλα σε ένα φεουδαρχικό κάστρο ή από το αν αναδύθηκε πάνω στα θεμέλια των ρωμαϊκών οικισμών, αποτελούσε στην ουσία ένα καινούριο φαινόμενο: ήταν ο πυρήνας μιας νέας κοινωνίας που δημιούργησε νέες κοινωνικές δομές, ανακάλυψε εκ νέου το κράτος και ανέπτυξε ένα καινούργιο σύνολο πολιτισμικών αξιών και μια νέα κοινωνική οργάνωση.

Σύμφωνα με τη Λ. Σαπουνάκη - Δρακάκη (1991) σελ. 146 - 152 ανάλογα με τις βασικές τους οικονομικές λειτουργίες μπορούμε να κατατάξουμε τις Ευρωπαϊκές πόλεις τον τελευταίο ενάμισο αιώνα του Μεσαίωνα και τα πρώτα χρόνια της Αναγέννησης σε τρεις κατηγορίες.

1. Μικρές πόλεις με τοπικές λειτουργίες: οι μικρές αυτές πόλεις είχαν 2.000 με 4.000 ή 4.000 με 6.000 κατοίκους που ασχολούνταν κυρίως με τοπικές υποθέσεις. Αποτελούσαν έδρες μιας ή περισσότερων εκκλησιών, διέθεταν αγορά και φιλοξενούσαν και ένα μέρος της βιοτεχνίας που προορίζονταν για την κατανάλωση των γύρω χωρικών. Ακόμα υπήρχαν τα πανδοχεία, τα κουρεία και τα φαρμακεία.

2. Περιφερειακά κέντρα ή περιφερειακές πόλεις: Η κατηγορία αυτή αφορά γενικώς πόλεις με μεγαλύτερο μέγεθος από τις μικρές πόλεις. Οι λειτουργίες τους είναι περισσότερες και πιο εξειδικευμένες. Ο αριθμός των κατοίκων στις πόλεις αυτές είναι 4 - 6.000 ή 8 - 12.000 άτομα. Λόγω του μεγέθους τους επιτρέπουν την άσκηση επαγγελμάτων καθαρά «αστικών». Δηλαδή επαγγελμάτων που απορρέουν από τη ζωή στην πόλη. Ως τέτοια επαγγέλματα στον Μεσαίωνα θεωρούνταν αυτά που απορρέουν από τη διοίκηση, την αστυνόμευση, τον

καθαρισμό των δρόμων και πολλές φορές την κατασκευή και συντήρηση των τειχών.

Εκτός από τα αστικά επαγγέλματα, στην πόλη ασκούσαν εμπορικές και βιοτεχνικές δραστηριότητες. Οι εμπορικές δραστηριότητες αφορούσαν κυρίως την αναδιανομή από τους εμπόρους, προϊόντων που δεν παράγονταν τοπικώς, ενώ τα βιοτεχνικά προϊόντα που παράγονταν σ'αυτές ήταν περισσότερο εκλεπτυσμένα από αυτά που παράγονταν στις βιοτεχνίες των μικρών πόλεων. Ακόμα στις πόλεις αυτές ζούσαν έμποροι οι οποίοι έκαναν εξαγωγή του γεωργικού πλεονάσματος σε άλλες πόλεις ή στο εξωτερικό. Επίσης εκεί κατοικούσαν οι διοικητικοί υπάλληλοι που ήταν αρμόδιοι για την περισυλλογή των φόρων.

Όσον αφορά το θρησκευτικό χώρο εκεί διέμεναν επίσκοποι που συνέβαλαν αποφασιστικά στην ανάπτυξη των πόλεων αυτών κυρίως του μεγέθους. Μια επισκοπή συνεπάγοταν άμεσες και έμμεσες επαγγελματικές δραστηριότητες. Μια λειτουργία των πόλεων ήταν η εκπαίδευση, που αφορούσε μια από τις δραστηριότητες του κλήρου. Η εκπαίδευση γενικώς αφορούσε την στοιχειώδη μόρφωση των κατοίκων της πόλης ενώ τα Πανεπιστήμια βρίσκονταν σε πόλεις μεγαλύτερου μεγέθους.

Τέλος το υψηλό εισόδημα μεγάλης μερίδας του πληθυσμού οδηγούσε στη διόγκωση της τάξης του βοηθητικού - οικιακού προσωπικού το οποίο αποτελούσε μέρος του μεταναστευτικού ρεύματος από την ύπαιθρο στην πόλη.

3. Οι Μεγάλες πόλεις: Οι μεγάλες πόλεις ήταν αυτές σύμφωνα με το κριτήριο της εποχής, που απαρριθμούσαν περισσότερους από 8 - 12.000 κατοίκους και ήταν περίπου 210. Αυτές μπορούσαν να χωριστούν σε τρεις ξεχωριστές ομάδες:

1) Εμπορικές πόλεις: στις πόλεις αυτές το διεθνές εμπόριο έπαιζε αποφασιστικό ρόλο. Στις εμπορικές πόλεις κατατάσσονται όλες οι πόλεις - κράτη της Ιταλίας που παίζουν το ρόλο του εμπορικού μεσάζοντα μεταξύ Ανατολής

και Δύσης, εντάσσονται επίσης κάποιες Γερμανικές πόλεις καθώς και απομονομένες ναυτικές πόλεις στην Αγγλία - Γαλλία και Ισπανία. Επίσης εντάσσονται εδώ πόλεις που δεν ήταν παράλιες αλλά βρίσκονταν στο εσωτερικό και συνέβαλαν στην ανάπτυξη του εμπορίου μεταξύ βόρειας και νότιας Ευρώπης. Όλες αυτές οι πόλεις χρησίμευαν (εκτός από το ενδοευρωπαϊκό εμπόριο) και ως σταθμοί για το εξωτερικό εμπόριο.

II) Βιομηχανικές πόλεις: ως βιομηχανικές πόλεις στην προβιομηχανική εποχή θεωρούνται αυτές οι πόλεις όπου οι θεμελιώδεις λειτουργίες υπερέχουν έναντι των άλλων λειτουργιών και αφορούν κυρίως την βιοτεχνία. Οι θεμελιώδεις λειτουργίες ορίζονται ως αυτές που παράγουν αγαθά και υπηρεσίες με προορισμό την εξαγωγή τους από την πόλη.

III) Διοικητικές πόλεις: στην κατηγορία των πόλεων αυτών εντάσσονται οι μεγάλες πρωτεύουσες της Μεσαιωνικής Ευρώπης, όπως το Παρίσι, το Λονδίνο κ.ά. που αναπτύχθηκαν κυρίως γιατί αποτελούσαν κέντρα της Βασιλικής Αυλής.

Σύμφωνα με τον Σόμπεργκ (Τσαούσης 1987) οι πόλεις μέχρι τη βιομηχανική επανάσταση, και μετά απ'αυτήν όσες βρίσκονταν έξω από την επιρροή της, συνιστούν έναν ενιαίο τύπο, την προβιομηχανική πόλη. Η ομοιότητα που χαρακτηρίζει τις πόλεις αυτές οφείλεται στο γεγονός ότι αποτελούν μέρος του ίδιου βασικού κοινωνιακού τύπου που ονομάζεται «φεουδαρχική κοινωνία».

Κατά τον Σόμπεργκ τα χαρακτηριστικά της προβιομηχανικής πόλης, ως υπερχρονικής και διαπολιτιστικής μορφής συλλογικής συμβίωσης είναι τα ακόλουθα:

α) Το κέντρο της πόλης είναι περισσότερο άξονας της διοικητικής και της θρησκευτικής δραστηριότητας παρά των εμπορικών επιχειρήσεων.

β) Οι κατοικίες της άρχουσας τάξης συγκεντρώνονται στο κέντρο, ενώ της κατώτερης τάξης και των παριών διασπείρονταν φυγοκεντρικά προς την περιφέρεια.

γ) Η χρήση του εδάφους διαφοροποιείται κατά επαγγέλματα και εθνότητες. Συχνά κάθε επαγγελματική ομάδα ζει και εργάζεται σε ένα συγκεκριμένο δρόμο ή γειτονιά που παίρνει κιόλας το όνομα του επαγγέλματος που ασκείται εκεί.

δ) Ο αστός της προβιομηχανικής πόλης λειτουργεί μέσα σε ένα σύστημα οικογενειακό στο οποίο και οφείλει υποταγή. Η οικογένεια είναι ο κύριος φορέας κοινωνικοποίησης και ο κύριος παράγων προσδιορισμού του επαγγέλματος με κληρονομικά κριτήρια.

ε) Η ταξική δομή της πόλης είναι αυστηρή -οι τάξεις είναι κλειστές και κατά κανόνα κληρονομικές. Λίγες είναι οι κληρονομικές δραστηριότητες που δεν καθορίζονται από ταξικούς κανόνες.

στ) Με εξαίρεση μερικούς μεγαλέμπορους, τα πρόσωπα που ασχολούνται με οικονομικές δραστηριότητες ανήκουν σε κατώτερες τάξεις ή είναι παρίες.

ζ) Στην οικονομική ζωή, βασική μονάδα είναι η συντεχνία που ρυθμίζει την επαγγελματική δραστηριότητα, τον ανταγωνισμό, τη στρατολόγηση νέων μελών από τους συγγενείς των μελών της κ.λπ.

η) Η πολιτική εξουσία βρίσκεται στα χέρια της άρχουσας τάξης που διατηρεί ένα εξαιρετικά συγκεντρωτικό μηχανισμό.

θ) Η θρησκεία παίζει σημαντικό ρόλο στη ρύθμιση της ζωής και στην υποστήριξη της εξουσίας.

ι) Το εκπαιδευτικό σύστημα βασίζεται στη χρήση της γραφής και απευθύνεται στην άρχουσα τάξη μόνο.

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΗ

Η εισαγωγή της μηχανής στην παραγωγή είναι εκείνη που προκαλεί τη βιομηχανική επανάσταση, που σημειώνεται στην Αγγλία μεταξύ 1780 και 1820 και συμπαρασύρει διαδοχικά στη δίνη της ολόκληρο το δυτικό ημισφαίριο.

Μηχανές εισάγονται πρώτα στην υφαντουργία, που στάθηκε κλάδος αιχμής της αγγλικής βιομηχανικής ανάπτυξης. Με την ανακάλυψη του ατμού επαναστατικοποιείται σ'ένα επόμενο βήμα και σ'ένα τρίτο πραγματοποιείται η λεγόμενη επανάσταση των σιδηροδρόμων. Με τη βιομηχανική επανάσταση κυριολεκτικά ανατρέπονται οι προϋφιστάμενες οικονομικές και κατ'επέκταση οι κοινωνικές και πολιτικές δομές.

Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, οι φυσικοί συντελεστές της παραγωγής -έδαφος και εργασία- μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με το «κατασκευασμένο» συντελεστή παραγωγής, το κεφάλαιο. Το επενδυμένο βιομηχανικό κεφάλαιο, τα μέσα παραγωγής αυξάνουν τεράστια το παραγωγικό δυναμικό και συνδέεται έτσι η οικονομία με την τεχνολογία.

Η εκβιομηχάνιση έλαβε χώρα σε περιοχές εκτός των παραδοσιακών αστικών κέντρων κυρίως σε περιοχές που βρίσκονται κοντά σε πηγές ενέργειας π.χ. νερό, κάρβουνα ή κοντά σε περιοχές εξόρυξης πρώτων υλών. Ένας άλλος επεξηγηματικός παράγοντας ήταν οι χαμηλότεροι μισθοί των αγροτικών εργατών καθώς και το κόστος που ήταν χαμηλότερο για τα κτίρια και τα οικόπεδα των μικρών πόλεων ή των αγροτικών περιοχών.

Δημιουργούνται λοιπόν νέες βιομηχανικές πόλεις με μεγάλο βαθμό αστικοποίησης. Η βιομηχανική πόλη δεν έχει πια προκαθορισμένα όρια, αναπτύσσεται από «μόνη» της δηλαδή με ανεξέλεγκτη την ιδιωτική πρωτοβουλία και χωρίς κανενός είδους δημόσια επέμβαση. Έτσι ξεπερνά τα όρια που είχε αποκτήσει από την παλιά πόλη (π.χ. τα τείχη) και καταλήγει αόριστη με την επικρατούσα

παραδοχή: «ότι το έδαφος είναι οικοδομήσιμο». Οι κατασκευές ξεφυτρώνουν οπουδήποτε και δημιουργούνται με οποιονδήποτε τρόπο παρακολουθώντας την άμετρη και ανεξέλεγκτη αύξηση του αστικού πληθυσμού, δηλαδή του πληθυσμού ο οποίος συγκεντρώνεται στα αστικά κέντρα για να επιδοθεί σε μη πρωτογενείς παραγωγικές ασχολίες.

Με τον καιρό οι κοινωνικές τάξεις διαφοροποιούνται ριζικά όχι μόνο από το ρόλο τους στην παραγωγική διαδικασία (δηλαδή στην ουσία από την κατοχή ή όχι των μέσων παραγωγής) αλλά και από την εγκατάστασή τους στο χώρο. Η αστική τάξη εγκαθίσταται στο κέντρο και στα προάστεια ενώ οι εργατικές τάξεις συνοστίζονται στα σπίτια που έχει εγκαταλήψει η αστική τάξη, σε τρώγλες γύρω από τα εργαστάσια, δίπλα στις σιδηροδρομικές γραμμές και σε «περισσευόμενους» χώρους εδώ και εκεί μέσα σε συνθήκες που γρήγορα κατατούν αφόρητες και από την άποψη της υγιεινής.

Οι μεγάλες συγκεντρώσεις του πληθυσμού, οι επιδημίες, οι αφόρητες συνθήκες ζωής και εργασίας, οι επιπτώσεις από την εσωτερική μετανάστευση και την μετανάστευση στο εξωτερικό, έκαναν φανερό ότι δεν ανταποκρίνονται στις προοπτικές που είχαν ήδη αρχίσει να ανοίγουν οι νέες τεχνικές κατακτήσεις.

Για να αντιμετωπισθούν λοιπόν τα νέα προβλήματα οργάνωσης που έθετε η βιομηχανική πόλη κρίθηκε αναγκαίο να δημιουργηθούν μηχανισμοί ελέγχου οι οποίοι πραγματοποιήθηκαν με τον κρατικό παρεμβατισμό. Αρχίζουν λοιπόν να θεσπίζονται μια σειρά από μέτρα που αφορούσαν τις συνθήκες διαβίωσης των φτωχών, την υγιεινή των κατοικιών, ενώ παρέχεται στη διοίκηση η δυνατότητα να συμμετέχει στη διαδικασία μετασχηματισμού της πόλης και η δυνατότητα να κάνει διάκριση ανάμεσα σε δημόσιες και ατομικές ανάγκες και συμφέροντα. Αυτή η δεύτερη φάση ανάπτυξης της βιομηχανικής πόλης είναι η «νεο-συντηρητική» πόλη: (Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου 1983)

Καταλήγοντας μπορούμε να πούμε ότι οι διαφορές ανάμεσα στις βιομηχανικές πόλεις και τις πόλεις των παραδοσιακών κοινωνιών είναι οι εξής:

1. Στις πόλεις των παραδοσιακών κοινωνιών οι κυρίαρχες λειτουργίες ήταν κυρίως διοικητικές, εμπορικές και κατά δεύτερο λόγο βιοτεχνικές. Αντίθετα η βασική λειτουργία των βιομηχανικών πόλεων ήταν βιοτεχνική. Το δέκατο ένατο αιώνα ο αριθμός των ατόμων που απασχολούνταν στη βιομηχανία παρουσίαζε συνεχή άνοδο.

2. Διαφορές στον τόπο εγκατάστασης των βιομηχανιών. Τον 10ο αιώνα σχεδόν εξαφανίστηκαν οι βιοτεχνίες που ήταν εγκαταστημένες στον αγροτικό χώρο. Αντίθετα με τη βιομηχανική επανάσταση οι βιομηχανίες εγκαταστάθηκαν κοντά στους χώρους ενέργειας και πρώτων υλών.

3. Η εκβιομηχάνιση οδήγησε σε βαθιά αλλαγή της κοινωνικής κατάστασης που επικρατούσε στην απασχόληση του εργαζόμενου στο βιομηχανικό τομέα. Αυξήθηκε δηλαδή το ποσοστό των απασχολουμένων με σχέση εξαρτημένης εργασίας δηλαδή ο αριθμός των απασχολουμένων τόσο στη βιομηχανία όσο και στο εμπόριο με αμοιβή μισθού.

4. Υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ της κατοικίας των παραδοσιακών πόλεων και της κατοικίας των νέων βιομηχανικών πόλεων. Σε πολλές πόλεις μετά το 1850 κτίζονται κατοικίες που ήταν προορισμένες για την εγκατάσταση βιομηχανικών εργατών.

5. Η εκβιομηχάνιση τον 19ο αιώνα συνεπάγονταν εργοστάσια που αποτελούσαν αναπόσπαστο κομμάτι «του αστικού χώρου». Στις μεγάλες πόλεις το εργοστάσιο εγκαθίσταται κοντά στις εργατικές κατοικίες με σκοπό την ελαχιστοποίηση των διαδρομών των εργατών ενώ στις μικρές πόλεις γύρω από τα εργοστάσια συγκεντρώνονταν και οι εργατικές κατοικίες αλλά και οι βοηθητικοί χώροι. (Σαπουνάκη - Δρακάκη 1991 σελ.: 234 - 237)

Η ΠΟΛΗ ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

Σύμφωνα με τον Δ. Τσαούση (1987) σελ. 415 - 418 η χαρακτηριστικότερη μορφή της βιομηχανικής πόλης σήμερα είναι ο αστικός οικισμός που είναι γνωστός με διάφορα ονόματα, όπως μητρόπολη, πολεοδομικό συγκρότημα, μεγαλούπολη.

Η μητρόπολη τονίζει το γεγονός ότι η νέα πόλη εξουσιάζει μια ευρύτερη γεωγραφική έκταση, τη μητροπολιτική περιοχή, της οποίας είναι το πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό κέντρο και η οποία περιλαμβάνει πολλούς αγροτικούς αλλά και αστικούς οικισμούς.

Το πολεοδομικό συγκρότημα επισημαίνει τη δημιουργία μιας ενιαίας αστικής περιοχής από την συνένωση πολλών, αρχικά ξεχωριστών οικισμών, που περιστοίχιζαν ένα αστικό κέντρο.

Η μεγαλούπολη υπογραμμίζει τη διαφορά μεγέθους της νέας από τις παλαιότερες αστακές μορφές και έμμεσα το γεγονός ότι μια τέτοια πόλη μπορεί να προκύψει από την επέκταση ενός και μόνο αστακού πυρήνα.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά της μεγαλούπολης είναι τα εξής:

α) Τεράστια πληθυσμιακά μεγέθη και πυκνότητες. Οι σύγχρονες μεγαλουπόλεις έχουν πληθυσμούς εκατομμυρίων και πυκνότητες χιλιάδων κατοίκων ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

β) Η μεγαλούπολη διευρύνεται σε πλάτος και σε ύψος.

γ) Η μεγαλούπολη έχει σαφώς διακρινόμενες χρήσεις εδάφους, δηλαδή υπάρχει ένας συνεχής ανταγωνισμός για τη χρήση εδάφους μεταξύ υπηρεσιών, βιομηχανίας, κατοικίας.

δ) Ο τόπος κατοικίας και ο τόπος εργασίας απέχουν μεταξύ τους και παρατηρείται καθημερινή μετακίνηση σημαντικού μεγέθους πληθυσμού ανάμεσα στους δύο αυτούς τόπους.

ε) Τα διάφορα σημεία της αστικής περιοχής συνδέονται με μόνιμα οδικά και συγκοινωνιακά δίκτυα

στ) Η μεγαλούπολη θα επεκτείνεται εφόσον ο χρόνος της μετακίνησης από την περιφέρεια προς το κέντρο θα κυμαίνεται μεταξύ 45' και 60' της ώρας. Έτσι η έκταση της μεγαλούπολης συναρτάται με την ταχύτητα της μετακίνησης των ιδιωτικών και των δημόσιων μεταφορικών μέσων.

ζ) Οι μεγαλουπόλεις γίνονται πολυκεντρικοί οικισμοί με αποτέλεσμα τη διάσπαση της ενότητας της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής της πόλης.

η) Στην ατομική και κοινωνική ζωή του κατοίκου της μεγαλούπολης ο χρόνος αποκτά μεγαλύτερη σημασία από ότι ο χώρος.

θ) Η κοινωνική ιεραρχία γίνεται ρευστή εξ' αιτίας της έντονης γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας της μεγαλούπολης και της τάσης τα άτομα να αξιολογούνται κοινωνικά με βάση τα εμφανή σύμβολα επιτυχίας.

ι) Σημαντικό ποσοστό του πληθυσμού της μεγαλούπολης απασχολείται στο δευτερογενή και τριτογενή τομέα παραγωγής προσφέροντας εξαρτημένη εργασία (εργάτης - υπάλληλος).

Η ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

«Η σημερινή κρίση του αστικού ελλαδικού χώρου είναι αποτέλεσμα των ιστορικών συγκυριών που οδήγησαν στην δημιουργία του ελληνικού κράτους. Για 120 χρόνια από το 1830 ως τα τέλη της δεκαετίας του 1940, το νέο ελληνικό κράτος διαμορφώνει μέσα από ανεπάλληλες ανακατατάξεις (Βαλκανικός πόλεμος, επέκταση των εδαφικών του ορίων, μικρασιατική καταστροφή, παγκόσμιοι πόλεμοι, εμφύλιος), τον αστικό του χώρο». (Σ. Νικολαΐδου 1993 σελ. 99)

Ο αργός ρυθμός εκβιομηχάνισης της χώρας, στην διάρκεια του 19ου αιώνα, η επιβίωση της μικρής ατομικής ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο παράλληλα με την εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας, η συγκρότηση μιας αστικής τάξης στις πόλεις χωρίς την ταυτόχρονη δημιουργία αξιόλογης εργατικής τάξης, διαμορφώνουν ένα ιδιότυπο αστικό πληθυσμό, με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά από εκείνα που προσδιορίζουν τον αστικό πληθυσμό των Μεγαλουπόλεων του 19ου και των αρχών του 20ου αιώνα, κατατάσσοντας την Ελλάδα, στις χώρες της καπιταλιστικής περιφέρειας.

Στα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας από την Οθωμανική αυτοκρατορία ο αγροτικός χώρος αρχίζει σταδιακά να αποσυντίθεται: παρακμή της βιοτεχνικής του παραγωγής, εγκατάλειψη των ορεινών περιοχών, ανάπτυξη των εμπορευματικών σχέσεων στα αστικά κέντρα. Αγροτικός πληθυσμός και μεταπρατική αστική τάξη επανεγκαθίσταται στις πόλεις.

Δύο στοιχεία που επέδρασαν αρνητικά στην ανασυγκρότηση του αγροτικού και αστικού χώρου του νεοελληνικού κράτους ήταν η διανομή των εθνικών γαιών και το καθεστώς των μεγάλων ιδιοκτησιών. Εθνική ιδιοκτησία αποτέλεσαν με την ανεξαρτησία της Ελλάδας τα εδάφη που ανήκαν στους Τούρκους και βρισκόνταν εντός των εδαφικών ορίων του νεοελληνικού κράτους. Οι

εθνικές γαίες κάλυπταν πάνω από το μισό περίπου των καλλιεργούμενων εκτάσεων του ανεξάρτητου κράτους.

Σύμφωνα με τον Ν. Σβαρώνο (1976) η εκκλησία και οι έλληνες προύχοντες ήταν ιδιοκτήτες μεγάλων εδαφικών εκτάσεων. Μετά την ανεξαρτησία ένα σημαντικό ποσοστό εδαφικών εκτάσεων που ανήκε στους Τούρκους (Αττική, Φθιώτιδα, Εύβοια) αγοράστηκε από τους εύπορους έλληνες της διασποράς. Οι μεγάλες αυτές ιδιοκτησίες, ιδιαίτερα όσες βρίσκονταν στην περιοχή της Αττικής, θα οδηγήσουν αργότερα με την κατάκτησή τους σε μια άναρχη επέκταση της Αθήνας. Η αδυναμία ισόρροπης ανάπτυξης του αστικού Ελλαδικού χώρου, ισχυροποιείται από την απουσία κατά τον 19ο αιώνα πόλεων με πληθυσμό να υπερβαίνει τους 50.000 κατοίκους. Το φαινόμενο αυτό δεν διαφοροποιήθηκε ούτε κατά την περίοδο της οθωνικής διακυβερνήσεως όταν νέες πόλεις δημιουργήθηκαν.

«Στο τέλος του 19ου αιώνα και ως το 1920 η Αθήνα μαζί με τον Πειραιά συγκεντρώνει τις περισσότερες αστικές λειτουργίες και αποτελούν το μεγαλύτερο πόλο αστικής έλξης του ελεύθερου κράτους. Ωστόσο η κατάρρευση των δομών του αγροτικού χώρου στο διάστημα 1890 και 1909, η στασιμότητα και παρακμή των μικρών αστικών κέντρων και η αδυναμία άμεσης απορρόφησης του αγροτικού πληθυσμού στα μεγάλα αστικά κέντρα ωθεί μεγάλες μάζες του ενεργού πληθυσμού σε υπερπόντια μετανάστευση». (Σ. Νικολαΐδη 1993 σελ. 102)

Η μικρασιαστική καταστροφή του 1922 και η ανταλλαγή πληθυσμών που έφερε στην Ελλάδα 1,3 εκατομμύρια πρόσφυγες σηματοδοτεί τη συρρίκνωση του ελληνισμού στο πολιτικό, πνευματικό και κοινωνικο-οικονομικό και χωρικό επίπεδο.

Ο 2ος Παγκόσμιος πόλεμος και ο εμφύλιος που τον ακολούθησε σημάδεψαν την πορεία της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας. Ο ελλαδικός αστικός χώρος εξελίσσεται και στο μετασχηματισμό αυτόν συντελούν από το 1950 και

ύστερα: η κατάρρευση του αγροτικού χώρου, η εκβιομηχάνιση και η τουριστική ανάπτυξη. Η νέα αστική τάξη που διαμορφώθηκε μεταπολεμικά στηρίχτηκε όσο αφορά το οικονομικό επίπεδο στην εκμετάλλευση των κρατικών επιχορηγήσεων και σε πολιτικο-κοινωνικό επίπεδο στον έλεγχο του κρατικού μηχανισμού.

Την περίοδο εκείνη το 40% των κατοίκων των αγροτικών περιοχών ήταν υποαπασχολούμενοι. Έτσι η έξοδος του αγροτικού πληθυσμού που ακολούθησε μετά το 1950 και η μετεγκατάστασή του από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα οδήγησε σε αστικοποίηση πριν την εκβιομηχάνιση.

Η Σ. Νικολαΐδου (1993) σελ. 119 - 120 για την εκβιομηχάνιση του ελλαδικού χώρου αναφέρει: Η στροφή προς την εκβιομηχάνιση της χώρας άρχισε από τα τέλη της δεκαετίας του '50 και ακολούθησε ταχύτερη ανοδική πορεία την περίοδο '60 - '70. Η υψηλή ρυθμοί αύξησης της βιομηχανικής παραγωγής οφείλονται σε ένα μεγάλο ποσοστό στον κλάδο των κατασκευών που αναπτύχθηκε με ταχύτερους ρυθμούς. Όμως γεγονός παρεμένει ότι η ελληνική βιομηχανία παρά τους εντυπωσιακούς ρυθμούς αύξησης παρουσιάζει ανισομέρεια στους επιμέρους κλάδους ανάπτυξης. Κύρια χαρακτηριστικά της ήταν η εισαγωγή μεγάλου μέρους των πρώτων υλών και κεφαλαιουχικών αγαθών και η διείσδυση των ξένων κεφαλαίων σε σημαντικούς κλάδους της (χημικά, μεταλλουργικά, πετρωλεοειδή).

Η διαδικασία εκβιομηχάνισης των ετών 1960 - 1970 επίσης οδήγησε σε ασύμμετρη αστικοποίηση του ελλαδικού χώρου. Η τοποθέτηση στο χώρο των βιομηχανικών δραστηριοτήτων στα πλαίσια μιας αναπτυξιακής πολιτικής χωρίς περιφερειακό σχεδιασμό είχαν ως συνέπειες:

α) την κατάρρευση του αγροτικού χώρου, με άμεσα αποτελέσματα την εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση του πληθυσμού, την μείωση του αγροτικού πληθυσμού.

β) Την δημιουργία περιφερειακών ανισοτήτων με αποτέλεσμα την υπερευκέντρωση πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων στην Αθήνα και την Θεσσαλονίκη.

Ετσι λοιπόν η εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση και η άναρχη οροθέτηση των βιομηχανικών δραστηριοτήτων συνέτειναν στην ασύμμετρη αστικοποίηση του Ελλαδικού χώρου καθώς και στην αποδιάρθρωση των κοινωνικών δομών σε κοινωνικο-πολιτιστικό και ψυχολογικό επίπεδο.

Από το 1973 και ως το 1980 αυξήθηκε προοδευτικά ο αριθμός των παλλινοστούντων. Η αδυναμία απορρόφησής τους από τα αστικά κέντρα Αθήνας και Θεσσαλονίκης οδήγησε ένα μεγάλο ποσοστό εργατικού δυναμικού προς τις επαρχιακές πόλεις, με αποτέλεσμα την αστικοποίησή τους και την μείωση του ρυθμού πληθυσμιακής αύξησης της πρωτεύουσας.

Για την τουριστική ανάπτυξη της Ελλάδος η ίδια συγγραφέας αναφέρει: Οι διαπεριφερειακές ανισότητες του ελλαδικού χώρου, οξύνθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του '60 από ένα άλλο σημαντικό παράγοντα αστικοποίησης του ελλαδικού χώρου, την τουριστική ανάπτυξη. Το φαινόμενο αυτό οδήγησε βέβαια στην ανάπτυξη των οικονομικών δραστηριοτήτων και την αξιοποίηση των τουριστικών περιοχών καθώς και στην επαφή με διαφορετικά ήθη και έθιμα, από την άλλη όμως παρατηρείται:

α) μείωση των αγροτικών γαιών (κερδοσκοπία, πώληση αγροτεμαχίων για την κατασκευή τουριστικών καταλυμμάτων, ή έργων τουριστικής υποδομής) και

β) φθορά των ιστορικών μνημείων, αλλοίωση του φυσικού πλούτου και της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας.

Στις δεκαετίες 1981 - 1991 παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις ως προς τις πληθυσμιακές εξελίξεις. Ετσι έχουμε:

- 1) αύξηση του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας 5,3%.
  - 2) μείωση της τάσης υπερασυγκέντρωσης του πληθυσμού στην πρωτεύουσα (από 19,2% τη δεκαετία 1971 - 1981, σε 2,3% τη δεκαετία 1981 - 1991),
  - 3) αύξηση του πληθυσμού την επαρχιακών κέντρων και ειδικότερα των νομών στους οποίους σημειώνεται αξιόλογη βιομηχανική και τουριστική ανάπτυξη όπως: στο υπόλοιπο Αττικής (24,5%), στους νομούς Χαλκιδικής (16%), Κορινθίας (15,7%), Δωδεκανήσου (12%), Θεσσαλονίκης (12,2%),
  - 4) αύξηση του πραγματικού πληθυσμού σε ορισμένες πρωτεύουσες νομών όπως στους Δήμους: Σάμου (39,5%), Ρεθύμνης (29,7%), Ιωαννίνων (26,0%), Πύργου (24,1%),
  - 5) αυξομειώσεις του πραγματικού πληθυσμού σε πολλούς Δήμους και Κοινότητες των Νομαρχιών του νομού Αττικής. (Ε.Σ.Υ.Ε. Προσωρινά αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού της 17ης Μαρτίου 1991 Αθήνα 1991 σελ. 3)
- Σύμφωνα με τη Σ. Νικολαΐδου (1993) η αστικοποίηση του ελλαδικού χώρου μετά τη μεταπολεμική περίοδο διακρίνεται στις ακόλουθες φάσεις:
- α) Δεκαετία του '50, κατάρρευση του αγροτικού χώρου, έντονη εσωτερική μετανάστευση προς την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη.
  - β) Δεκαετία του '60, διατήρηση των ρυθμών της εσωτερικής μετανάστευσης, υψηλοί ρυθμοί εξωτερικής μετανάστευσης.
  - γ) Δεκαετία του '70, παλινόστηση, ισχυροποίηση του πληθυσμού των επαρχιακών κέντρων και αύξηση του πληθυσμού της περιοχής πρωτεύουσας καθώς και του πολεοδομικού συγκροτήματος Θεσσαλονίκης.
  - δ) Δεκαετία του '80, κεντρόφυγες τάσεις από τα μεγάλα αστικά κέντρα (Αθήνα, Θεσσαλονίκη) προς τα επαρχιακά.

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙΚΟΥ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Όπως αναφέρει η Σ. Νικολαΐδου (1993) σελ. 128 - 137 από τη δεκαετία του '50 και μετά, η συγκέντρωση πληθυσμού στην πρωτεύουσα ακολούθησε αυξητικούς ρυθμούς. Το 1951 η Αθήνα συγκέντρωνε το 18% του συνολικού αριθμού της Ελλάδος και τα 2/5 της οικονομικής δραστηριότητας. Η υπερσυσσώρευση πληθυσμού και δραστηριοτήτων συνεχίστηκε αμείωτη ως τη δεκαετία του '80. Το 1961 συγκεντρώνει το 23,0% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, το 1971 το 29,0% και το 1981 το 35,0%. Στην τελευταία απογραφή του 1991 ο πληθυσμός της περιοχής Πρωτευούσης παρουσίασε κάμψη συγκεντρώνοντας το 33,14% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας.

«Η εσωτερική μετανάστευση προς την πρωτεύουσα και η πορεία της εκβιομηχάνισης επηρέασαν άμεσα την αύξηση της αστικοποίησης του Αθηναϊκού χώρου. Ως τα τέλη της δεκαετίας του '50 η βιομηχανική δραστηριότητα ήταν περιορισμένη. Οι ταχείς ρυθμοί ανάπτυξης που παρατηρούνται στη δευτερογενή παραγωγή από τα μέσα της δεκαετίας του '60 παράλληλα με την αυξημένη οικονομική δραστηριότητα που αναπτύσσεται την ίδια περίοδο συγκέντρωσαν στην περιφέρεια της πρωτεύουσας ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού» (Β. Φιλιάς 1974 σελ.42)

Σύμφωνα λοιπόν με τη Σ. Νικολαΐδου (1993) σελ. 127 - 137 στα μέσα της δεκαετίας του '60, η αύξηση της βιομηχανικής απασχόλησης επηρέασε την αστικοποίηση κατά περιοχές. Έτσι γύρω από τις βιομηχανικές περιοχές αναπτύχθηκαν ταχύτατα εργατικές συνοικίες. Οι εσωτερικοί μετανάστες εγκαταστάθηκαν βόρεια και δυτικά του κέντρου της Αθήνας και στις περιοχές με παλαιό απόθεμα κατοικίας. Το κέντρο της Αθήνας χαρακτηρίζεται από έναν διπολισμό. Στα ανατολικά, στην περιοχή γύρω από το Σύνταγμα, είναι συγκεντρωμένες δημόσιες υπηρεσίες, γραφεία και εμπορικές δραστηριότητες που απευθύνονται κυρίως στην αστική και μεσοαστική τάξη. Η περιοχή γύρω από την πλατεία

Ομοιοίας συγκεντρώνει τους τομείς της μεταποίησης και το μικρεμπόριο και απευθύνεται στους καταναλωτές από τις δυτικές περιοχές. Ο Βιομηχανικός άξονας Αθήνας - Πειραιά, που είχε αναπτυχθεί προπολεμικά, στα τέλη της δεκαετίας του '60, ισχυροποιείται. Πολλά μικρά εργοστάσια εγκαθίστανται στην περιοχή του ελαιώνα, δυτικά του κέντρου της Αθήνας. Παρόλα αυτά η προπολεμική ταξική διάρθρωση της Ελληνικής πρωτεύουσας διατηρήθηκε ως ένα βαθμό αναλώπη τα πρώτα προπολεμικά χρόνια. Οι δραστηριότητες που αφορούσαν τον τριτογενή τομέα (γραφεία, τράπεζες, δημόσιες υπηρεσίες, εμπόριο) παρέμειναν στο κέντρο, γύρω από το Σύνταγμα, που συνέχισε να αποτελεί και την περιοχή κατοικίας της αστικής τάξης (Κολωνάκι, υπώρειες Λυκαβητού, Ψυχικό, Φιλοθέη). Η μεσαία και εργατική τάξη συγκεντρώνεται σε περιοχές του Λεκανοπεδίου Αττικής που παρουσιάζουν μεγάλη πυκνότητα κατοικίας λόγω της κεντρικής τους θέσης (Καισαριανή, Βύρωνας, Δάφνη, Νέα Ιωνία) και στις εργατικές συνοικίες του Πειραιά (Κοκκινιά, Νίκαια, Κερατσίνι, Κορυδαλλός, Πέραμα). Την περίοδο αυτή παρατηρείται έντονος συσχετισμός του τόπου κατοικίας και του τόπου εργασίας με βάση την εγγύτητα των δύο χώρων. Η μεταξύ τους απόσταση δεν υπερβαίνει συνήθως τα 3 - 7 χλμ. (Δ. Οικονόμου 1987 σελ. 59 - 129).

Στις αρχές τις δεκαετίας του '70 υπήρξε αύξηση της οικοδομικής δραστηριότητας και η έξαρση της αυθαίρετης δόμησης που ήταν αποτέλεσμα πολλών συγκυριών, όπως:

α) Το μεγάλο έλλειμμα κατοικιών (30% του στεγαστικού αποτελέσματος μετά το Β' Παγκόσμιο πόλεμο και τον Εμφύλιο, είχε καταστραφεί,

β) οι πληθυσμιακές πιέσεις (λόγω της συρροής του πληθυσμού από την ύπαιθρο και οι προοπτικές άμεσης οικονομικής ανάπτυξης λόγω της αυξημένης οικοδομικής δραστηριότητας. (Δ. Οικονόμου 1987 σελ. 59 - 129)

Στην περίοδο 1955 - 1964, ο όγκος της οικοδομικής δραστηριότητας δεκαπλασιάστηκε σε σχέση με την προπολεμική περίοδο. Οι νέες οικοδομές που χτίστηκαν στην περιοχή της Πρωτεύουσας αντιπροσώπευαν το 45,7% του συνόλου των νέων οικοδομών της χώρας. Κύρια συμμετοχή στη χρηματοδότησή τους είχε ο ιδιωτικός τομέας. Η οικοδομική δραστηριότητα στην Αθήνα συνεχίστηκε με υψηλούς ρυθμούς στις επόμενες δεκαετίες του 60 και '70. Ειδικότερα, οι νέες κατοικίες στην πρωτεύουσα την περίοδο 1960 - 1965 ξεπέρασαν το 50% στο σύνολο της χώρας, ενώ την περίοδο 1965 - 1972 υποχώρησαν στο 42%. (Εθνική Στατιστική Υπηρεσία).

Η γενίκευση του συστήματος της αντιπαροχής στην περίοδο αυτή οδήγησε στην κατεδάφιση πολλών νεοκλασικών κτιρίων και στην αντικατάστασή τους από πολυόροφες οικοδομές. Παράλληλα, τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, η ψήφιση ευνοϊκών Θεσμικών ρυθμίσεων (αύξηση των στεγαστικών δανείων, αύξηση των συντελεστών δόμησης), συντέλεσε στην υπερεκμετάλλευση του αστικού εδάφους με αποτέλεσμα τον πολλαπλασιασμό των πολυόροφων οικοδομών και τη συνολική υποβάθμιση της ποιότητας του Αθηναϊκού αστικού χώρου. (Ξ. Βλάχος 1987 σε. 86 - 89)

Η αυθαίρετη δόμηση αποτέλεσε αρχικά διέξοδο ανάγκης στο οξύ στεγαστικό πρόβλημα των εσωτερικών μεταναστών. Η σταδιακή αύξηση όμως των αυθαίρετων οικισμών μαρτυρά σε ατομικό επίπεδο, την πάλη του ανθρώπου για επιβίωση του στην πόλη και παράλληλα την αδιαφορία της πολιτείας προς τους πολίτες της. (Σ. Κυδωνιάτη 1981 σελ. 50 - 60)

Από τα τέλη της δεκαετίας του '70 και στη δεκαετία του '80 η έντονη εκμετάλλευση του κέντρου, η καταστολή της αυθαίρετης δόμησης στην περιφέρεια της Αθήνας και η βιομηχανική αποκέντρωση επηρέασαν την κοινωνική διάρθρωση του Αθηναϊκού αστικού χώρου. Παράλληλα, στη δεκαετία αυτή ενδυναμώνεται ο κοινωνικός διαχωρισμός σε ορισμένες συνοικίες βόρεια του κέντρου της Αθήνας, καθώς και η εγκατάσταση των μεσοαστικών στρωμάτων στην περιφέρεια

της πρωτεύουσας, ενώ στον τομέα των δραστηριοτήτων εντείνεται η αποβιομηχανοποίηση της αθηναϊκής πρωτεύουσας και ισχυροποιείται η τριτογενοποίησή της. Μεταφορές, επικοινωνίες, ξενοδοχεία αποτελούν την περίοδο αυτή τα τρία υλικά στηρίγματα της Αθηναϊκής ακτινοβολίας. Στα μέσα της δεκαετίας του '70 κτίζονται κοντά στην περιφέρεια τα πρώτα εμπορικά κέντρα, έξω από το εμπορικό κέντρο της Αθήνας. Την ίδια περίοδο η γενικότερη οικονομική κρίση αλλά και ο περιορισμός των ευνοϊκών θεσμικών ρυθμίσεων οδήγησε τον κλάδο των κατασκευών σε απότομη ύφεση. Οι ρυθμοί παραγωγής νέων κατοικιών και νέων οικοδομών μειώθηκαν και η τάση αυτή συνεχίστηκε στη δεκαετία 1980 - 1990. Βέβαια η βελτίωση της ποιότητας των κατοικιών καλυτέρευσαν σημαντικά τις συνθήκες στέγασης σε σχέση με τις προπολεμικές. Ωστόσο η αδυναμία οικειοποίησης του χώρου από τους ενοίκους των μεταπολεμικών διαμερισμάτων (ο χαρακτηρισμός τους «τσιμεντένια κελιά», ή «κλουβιά» είναι ο πιο συνηθισμένος και οι ψυχολογικές επιπτώσεις στον πληθυσμό από τη διαβίωσή του σ'αυτά αποτελεί μέγεθος μη ποσοτικοποιήσιμο.

Σύμφωνα με τη Σ. Νικολαΐδου (1993) κάτι άλλο που θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε είναι το ότι οι παραδοσιακές εργατικές συνοικίες έχασαν την προλεταριακή τους μορφή, ενώ κοντά στις συνοικίες του κέντρου εγκαταστάθηκε εργατικός πληθυσμός. Έτσι εκτός από ορισμένες περιοχές -φύλακες της αστικής και μεσοαστικής τάξης που διατηρούν ως ένα βαθμό την αρχική πληθυσμιακή τους ομοιογένεια π.χ. στο κέντρο (Κολωνάκι), στην περιφέρεια και στα κοντινά προάστια (Παπάγου, Ψυχικό, Φιλοθέη) και ανάλογες περιοχές της εργατικής τάξης (Πέραμα, Χαϊδάρη) αρχίζει η κοινωνική διάρθρωση να μεταβάλεται. Ακόμα και οι κεντρικές συνοικίες του Πειραιά παύουν να αποτελούν αποκλειστικά τόπο της εργατικής τάξης. Παράλληλα, κοντινά στην Αθήνα μεσοαστικά Προάστια δέχονται και αυτά έντονες πιέσεις από την εγκατάσταση εργατικού πληθυσμού.

Τα τελευταία χρόνια η περιβαλλοντική υποβάθμιση ώθησε ένα μέρος του πληθυσμού να εγκαταλείψει το κέντρο της πόλης και να εγκατασταθεί στα

κοντινά προάστια (ιδίως οικογένειες με παιδιά). Σύμφωνα με πρόσφατες έρευνες της ΔΕΠΟΣ, μόνο το 6,2% των νοικοκυριών της πρωτεύουσας προτιμούσε ως τόπο διαμονής το κέντρο, το 47% προτιμούσαν τα κοντινά προάστια, το 38,1% τα πιο απομακρυσμένα και μόνο το 8,4% των νοικοκυριών δήλωσαν ότι επιθυμούν να εγκατασταθούν σε άλλο τόπο από την Αθήνα. (Θ. Μαλούτας 1993)

Το τελευταίο αυτό ποσοστό εκφράζει άραγε την πραγματική πρόσδεση των κατοίκων της πρωτεύουσας σ' αυτήν ή είναι αποτέλεσμα λογικής επεξεργασίας στη βάση μιας σχέσης εφικτού / ανέφικτου;

Οι συνθήκες διαβίωσης υποβαθμίζονται καθημερινά, η μη λειτουργικότητα της πόλης εκφράζεται σε μόνιμη βάση (περιορισμός ελεύθερων χώρων, έλλειψη πρασίνου, ατμοσφαιρική ρύπανση, δυσκολία ελεύθερης κυκλοφορίας και μετακίνησης στο κέντρο κ.λπ.).

Τα τελευταία χρόνια η φυγή, η εγκατάλειψη της πρωτεύουσας από τους κατοίκους της όποτε οι συνθήκες τους το επιτρέπουν, αν μπορούσε να εκφραστεί σε ποσοστά θα αποτελούσε ένα νέο δείκτη: το δείκτη άπωσης που προξενεί η Αθήνα στους κατοίκους της.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

«Οι αρχιτέκτονες της Αναγέννησης θεωρούνται σαν το πιο πρώιμο δείγμα αντιπροσώπων της μορφής του επαγγέλματος όπως το ξέρουμε σήμερα. Μέχρι τότε η αρχιτεκτονική ήταν αντικείμενο συλλογικής δουλειάς συντεχνιών από ανώνυμους τεχνίτες. Με βάση το ανθρωπιστικό ιδεολογικό υπόβαθρο της εποχής εκείνης και την εξατομίκευση της καλλιτεχνικής δημιουργίας, ορισμένοι πρωτομάστορες δημιούργησαν «αρχιτεκτονικά» εργαστήρια στο πρότυπο των ζωγράφων και των γλυπτών. Σ' αυτό συντέλεσε και το γεγονός ότι η πνευματική εργασία καταξιωνόταν περισσότερο από την χειρονακτική. Ετσι προσπάθησαν και έδωσαν ένα νέο κοινωνικό περιεχόμενο στην επαγγελματική τους ενασχόληση που θεωρούνταν τώρα πιο σπουδαία ακριβώς γιατί δεν ήταν χειρονακτική.» (Π. Λαζαρίδη 1976 σελ. 363)

Για την πορεία της Αρχιτεκτονικής ο Μ. Κάστελς (1978) αναφέρει: Αυτή η κοινωνική προαγωγή των πρωτοπόρων της αρχιτεκτονικής τους έδωσε το προνόμιο να συνδεθούν με την ελίτ της εποχής εκείνης, δηλαδή τους αριστοκράτες και τους υψηλούς αξιωματούχους της εκκλησίας, οι οποίοι μπορούσαν να τους καταλάβουν και είχαν τα μέσα να τους προσφέρουν εργασία.

Η ελίτ αυτής της εποχής με το εκλεπτυσμένο γούστο και την γνώση των αξιών της αρχαιότητας έβρισκε σε αυτούς τους νέους επαγγελματίες, κάτι το διαφορετικό από τους συνηθισμένους πρωτομάστορες. Τους νέους αυτούς επαγγελματίες τους χρησιμοποιούσαν για να τους δώσουν ιδέες όσον αφορά την εξωτερική μορφή και τις αισθητικές λεπτομέρειες των μεγαλοπρεπών κτιρίων που θα διαιώνιζαν το κύρος και τη δύναμή τους.

Η Αρχιτεκτονική έγινε έτσι έργο μιας ελίτ διανοούμενων που προορίζονταν για να εκφράσει την ατομική εξουσία κάθε αριστοκράτη και γενικότερα για την ελίτ της τότε κοινωνίας.

Αυτοί οι νέοι αρχιτέκτονες σχεδιάζουν μόνο τις μορφές και τα διακοσμητικά στοιχεία, αφήνοντας στους κατασκευαστές όλες τις φροντίδες των κατασκευαστικών προβλημάτων.

Στην συνέχεια δημιουργούνται Ακαδημίες όπου οι επαγγελματίες μπορούν εκεί να αποκτήσουν τα ειδικά εφόδια που θα τους επιτρέψουν να έχουν καλλιτεχνικές γνώσεις, δημιουργικές ελευθερίες και σχεδιαστική δεξιότητα. Έτσι θεσμοθετείται ο εξειδικευμένος χαρακτήρας της εργασίας τους.

Με την έκρηξη της βιομηχανικής επανάστασης ανατρέπονται οι κοινωνικές και οικονομικές δομές, εισάγονται νέα μέσα και νέοι μέθοδοι παραγωγής που χρησιμοποιούν τη μηχανική ενέργεια.

Όπως ήταν φυσικό, η θέση και ο ρόλος των αρχιτεκτόνων στην οικοδόμηση και στην μορφοδοσία του χτιστού περιβάλλοντος μεταβλήθηκαν.

Οι συντεχνίες που μέχρι τότε εξασφάλιζαν το μεγαλύτερο μέρος των κατασκευών εξαφανίστηκαν και άρχισε με γήγγορο ρυθμό η εμφάνιση μεμονομένων βιοτεχνών και ελεύθερων επαγγελματιών, η οποία συνοδευόταν από την απότομη ρήξη με κάθε τι το παραδοσιακό.

Αυτή την εποχή επίσης αναπτύσσονται μισο-βιομηχανικές επιχειρήσεις με διάκριση της εργασίας από το κέρδος και με αρχές κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης.

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο οι αρχιτέκτονες ασχολούνται με πολλές και διάφορες δουλειές, πρόκειται για επεμβάσεις σχεδόν αποκλειστικά μέσα στο περίγυρο των πόλεων, οι οποίες απαιτούσαν όλο και περισσότερες ειδικές ασχολίες, για τις οποίες ήταν απαραίτητες ποικίλες διαφορετικές γνώσεις και ικανότητες. Στην παραδοσιακή αρμοδιότητα των αρχιτεκτόνων που ήταν η δημιουργία μεμονωμένων έργων τέχνης (δουλειά που είχε καταντήσει απλή μελέτη της διακόσμησης των όψεων των κτιρίων) ήρθαν να προστεθούν και πλήθος άλλες αρμοδιότητες. Έπρεπε π.χ. να λύνουν δύσκολα τεχνικά προβλήματα της κατασκευής ενώ οι τεχνικές δυνατότητες εξελίσσονταν διαρκώς, να οργανώνουν τη δουλειά

του εργοταξίου ή να συντονίζουν τους διάφορους παράγοντες που έπαιρναν μέρος στα στάδια της κατασκευής.

Επίσης ήταν υποχρεωμένοι να υπακούσουν στους στόχους του κεφαλαίου, σχετικά με το κόστος της κατασκευής, την αποδοτικότητα των επιχειρήσεων και την όσο το δυνατό καλύτερη εκμετάλλευση του οικοδομημένου συνόλου.

Έτσι οι αρχιτέκτονες βρέθηκαν με πλήθος από διαφορετικές αρμοδιότητες και ευθύνες που οι περισσότερες ξεπερνούσαν τις δυνατότητες που είχαν από την εκπαίδευση και την πείρα τους. Η κατάσταση γινόταν ακόμα πιο σύνθετη με την εμφάνιση και την γρήγορη προώθηση των ιδεών για τις κοινωνικές όψεις της αρχιτεκτονικής, πράγμα που τους έβαζε αντιμέτωπους με εντελώς νέα προβλήματα, στην περίπτωση π.χ. εργατικών κατοικιών. Όλοι αυτοί οι παράγοντες συντελούν στην αλλαγή του προσανατολισμού της εκπαίδευσης των αρχιτεκτόνων και έτσι δημιουργούνται πολυτεχνικές σχολές.

Τα πολυτεχνεία άρχισαν να λειτουργούν παράλληλα με τις ακαδημίες και εξέφραζαν τον νέο επαγγελματικό προσανατολισμό με την έμφαση που έδιναν στα κατασκευαστικά και λειτουργικά κυρίως προβλήματα. Παρολαυτά οι αρχιτέκτονες επιχείρησαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις των καιρών, εφαρμόζοντας ξεπερασμένες θεωρίες, τις οποίες στήριζαν στο μέχρι τότε ιστορικό υπόβαθρο της δουλειάς τους, (η οποία αποσκοπούσε στο να συλλάβει το εκλεπτυσμένο πλαίσιο της ζωής και τις φιλοδοξίες προβολής μιας κοινωνικής ελίτ), προσπαθώντας να ξεφύγουν από τα νέα κατασκευαστικά και κοινωνικά δεδομένα.

Σαν αντίλογος στην στάση των «κλασικών» αρχιτεκτόνων, ήρθε η εξέγερση των «μοντέρνων» αρχιτεκτόνων αργότερα, οι οποίοι στρέφονται ενάντια στην αρτηριοσκληρωτική πρακτική των συναδέλφων τους.

Από τις κοινωνικές ιδέες των «μοντέρνων» γεννήθηκε και εξακολουθεί να υπάρχει κατά κάποιο τρόπο και σήμερα, σύγχυση σχετικά με την κοινωνική λειτουργικότητα του αρχιτεκτονικού επαγγέλματος, καθώς επίσης και ο ριζικός

επαναπροσανατολισμός της προβληματικής σχετικά με την αρχιτεκτονική και η επισήμανση των προβλημάτων σε βάθος.

Το βασικό στοιχείο στο οποίο οφείλεται η μετατόπιση των αρχιτεκτόνων στη διαδικασία παραγωγής του χτιστού περιβάλλοντος είναι η μεταμόρφωση της γης από πηγή πρώτων υλών σε αστικά οικόπεδα. (Μ. Κάστελς 1978 σελ. 63 - 70)

Από την πρώτη εποχή της συσσώρευσης του πληθυσμού στις πόλεις και καθώς περιοριζόταν ραγδαία το φαινόμενο της κληρονομικής οικογενειακής επένδυσης που διαιωνιζόταν μέχρι τότε από πατέρα σε γιο, η μεγαλοαστική τάξη επιδίωξε να εξασφαλίσει την περιουσία της, μετατρέποντας την ιδιοκτησία της σε εκμεταλλεύσιμα κτίρια, δηλαδή μέγαρα και πολυκατοικίες.

Κατέχοντας η ίδια τόσο το έδαφος όσο και το απαραίτητο κεφάλαιο (εμπορικό ή βιομηχανικό) μεταμόρφωσε το προϊόν αυτής της μετατροπής, δηλαδή την κατοικία, σε εμπόρευμα. Παράλληλα εξαφανίστηκε προοδευτικά η διάκριση ανάμεσα στο βιομηχανικό κεφάλαιο και την έγγειος ιδιοκτησία (αποτέλεσμα της παρακμής των κοινωνικών στρωμάτων που πραγματοποιούσαν μακροπρόθεσμες επενδύσεις) ενώ άρχισε να εξαφανίζεται και η διάκριση ανάμεσα σε έγγειο ιδιοκτησία και εμπορικό κεφάλαιο. Το βιομηχανικό και εμπορικό κεφάλαιο δεν αποκτούσε μόνο προσβάσεις, αλλά κυριαρχούσε στην ιδιοκτησία της γης. Αρχισαν τότε να εμφανίζονται νέοι τρόποι χρηματοδότησης των κατασκευών, με κύριο χαρακτηριστικό την ανάληψη από το κράτος των μακροπρόθεσμων επενδύσεων, ενώ τις μικροπρόθεσμες επενδύσεις τις αναλάμβαναν ιδιώτες. Από εδώ γεννήθηκε η έννοια του οικοδομικού - επιχειρηματία εργολάβου. Η λειτουργία χρηματοδοτικών - επιχειρήσεων πήρε σιγά - σιγά τη μορφή μιας νέας επαγγελματικής εξειδίκευσης, και επηρεαζόμενη από το γενικότερο κλίμα *Lausser - faire*, χαρακτηριστικό του οικονομικού φιλελευθερισμού είχε σαν αποτέλεσμα μια κατάσταση που μας είναι γνωστή. Δηλαδή, οι χρηματοδοτικές εργοληπτικές επιχειρήσεις, επέβαλλαν προοδευτικά οι ίδιες τους κανόνες χρήσης εδάφους μέσα στον αστικό χώρο.

Οι δειλές και καθυστερημένες πάντα κρατικές επεμβάσεις, δεν άλλαξαν ποτέ τα πράγματα, τουλάχιστον στα πλαίσια της Δυτικής Οικονομίας.

Συμπερασματικά, μπορούμε να πούμε ότι η αρχιτεκτονική δεν αποτέλεσε ποτέ βασικό ρυθμιστή στη διαμόρφωση του χώρου της σύγχρονης πόλης ή της δομής της αλλά ούτε απέκτησε την ανάλογη αυτονομία, επηρεασμένη από τις εκάστοτε κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες οι οποίες διαμορφώθηκαν μετά τη βιομηχανική επανάσταση. (Π. Λαζαρίδης 1976 σελ. 364 - 371).

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ

Ως τον όψιμο Μεσαίωνα η πολεοδομία σπάνια αντιμετώπιζε την πόλη σαν μια αυτόνομη οντότητα, ούτε θα μπορούσε να ονομαστεί πολεοδομία με τη σύγχρονη έννοια της λέξης. «Εννοιολογικά η προελληνική αρχαία πόλη θεωρούνταν σαν ένας ναός ή ένα φρούριο, οποιοσδήποτε πρόσθετες λειτουργίες κι αν απόκτησε στη συνέχεια, ή οσοδήποτε σημαντική κι αν έγινε σ'ένα μεταγενέστερο χρόνο. Οι πολεοδόμοι της ήταν ιερείς και πολεμιστές, όχι ο πληθυσμός γενικά ή ειδικευμένοι αστυολόγοι. Η διαμόρφωση του σχεδίου της πόλης, όταν αυτή ήταν κάτι παραπάνω από ένα στρατιωτικό οχυρό που βρισκόταν σε αμυντικό έδαφος, καθορίζονταν από θρησκευτικούς υπολογισμούς. Αυτοί οι υπολογισμοί είχαν από μόνοι τους μια αστική αξία, γιατί έδιναν στην πόλη μια τυπική ενότητα, που αντιστέκονταν στις διαβρωτικές επιδράσεις του εμπορίου και του εμπορικού ατομικού συμφέροντος». (Μ. Μπούκτσιν 1979 σελ. 87)

Για την πορεία της πολεοδομίας ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει: Αργότερα ο πολεοδομικός σχεδιασμός πέρασε στα χέρια των αρχιτεκτόνων και μηχανικών που και αυτοί δίνουν μια ισχυρή έμφαση σε θρησκευτικούς μεταφυσικούς σχεδιασμούς. Το μοντέλο αυτό σχεδιασμού θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «ορθολογικός σχεδιασμός» σε αντιδιαστολή με το «ορθολογικό» αστικό μοντέλο. Παρόλα αυτά, είναι δυνατόν να διακριθεί ότι ο «πολεοδόμος» της

προκαπιταλιστικής πόλης ακολουθούσε μια δική του ορθολογικότητα. Οι στόχοι του καθορίζονταν όχι μόνο από λειτουργικούς υπολογισμούς αλλά και κανόνες αρμονίας, ισορροπίας και ομορφιάς. Αυτός ο τρόπος σκέψης κατευθύνει την πολεοδομία ως την αναγέννηση.

Με την ανάπτυξη της καπιταλιστικής κοινωνίας, ιδιαίτερα στον τωρινό αιώνα, η αποδοτικότητα, το μειωμένο κόστος και η απόλυτη λειτουργική χρησιμότητα για χάρη των συμφερόντων της αγοράς γίνονται καθολικής σημασίας κριτήρια για την εκτίμηση της επιτυχίας οποιασδήποτε επιχείρησης είτε οικονομικής είτε αισθητικής.

Αυτός ο υποβιβασμός της κοινότητας και των ανθρωπίνων αξιών σε εμπορεύματα παίρνει της διαστάσεις μιας περιβαντολλογικής τραγωδίας. Αντίθετα με την αρχιτεκτονική που ασχολείται μόνο με ένα κτίριο ή συγκρότημα κτιρίων, η πολεοδομία τείνει να επηρεάσει το γενικό περίγυρο του «κατοίκου» της πόλης.

Τα πρώτα βήματα της πολεοδομίας συνίσταντο σε νομοθετικά μέτρα και ρυθμίσεις για την αντιμετώπιση των φοβερών συνθηκών υγιεινής που είχε γεννήσει η βιομηχανική επανάσταση στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αυξανόμενες επιδημίες χολέρας απειλούσαν όχι μόνο τις φτωχότερες συνοικίες της πόλης αλλά και τις πλούσιες και αυτές θα μπορούσαν να τελούν κάτω από έλεγχο μόνο με συνειδητές προσπάθειες βελτίωσης της αστικής υγιεινής και των συνθηκών διαβίωσης. Έτσι λοιπόν η πολεοδομία εμφανίστηκε σαν ξεχωριστός κλάδος, όχι επειδή οι μεγάλες πόλεις του κόσμου είχαν εκφυλιστεί αλλά και επειδή ο πραγματισμός και πιο πολύ το σχέδιο χρειαζόνταν για την βιωσιμότητα των αστικών οντοτήτων.

Διαπιστώθηκε ότι έχει μεγάλη σημασία το ποσοστό της κτησμένης γης καθώς και η κατανομή των οικισμών και του πληθυσμού. Η κατανομή αυτή είναι επίσης σημαντική και σε σχέση με άλλους παράγοντες όπως κοινοφελείς χώροι, το ύπαιθρο και οι φυσικοί πόροι γενικά. Έτσι η πολεοδομική μορφή

επιδρά σε μεγάλο βαθμό στις αστικές λειτουργίες και δραστηριότητες διευκολύνοντας ή παρεμποδίζοντάς τες καθώς και στις επιλογές και ευκαιρίες σε ατομικό επίπεδο.

Συγκεκριμένα οι πολεοδομικές τάσεις και τελικά η πολεοδομική μορφή επηρεάζει την κατανομή των ευκαιριών απασχόλησης, τις εμπορικές δραστηριότητες, την διασκέδαση και τους ελεύθερους χώρους, προσπαθώντας να συνδιάσει τρία βασικά στοιχεία του χωροταξικού προτύπου που είναι: η συνεκτικότητα (ο τρόπος δηλαδή με τον οποίο διάφορα στοιχεία, όπως καταστήματα και κατοικίες αλληλοσχετίζονται στο χώρο), η εστιακή οργάνωση (συσχετισμός των κόμβων συγκέντρωσης και των κόμβων συγκοινωνίας πάνω στη γενική υποδομή) και η προσπελασιμότητα (η χρονική απόσταση δηλαδή όλων των σημείων της περιοχής από τη σημείο μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας). (Μ. Μπούκτσιν 1979 σελ. 81 - 85)

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΣΤΙΚΟ ΧΩΡΟ

Οι κυριότερες θεωρητικές προσεγγίσεις για την ανάλυση και ερμηνεία της δομής του χώρου έχουν κοινό σημείο αναφοράς την έννοια της πόλης. Κάθε μια από τις κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο χρησιμοποιεί διαφορετικά κριτήρια, είτε στη βάση ενός συγκεκριμένου παράγοντα (ιδεολογικού, κοινωνικού, οικονομικού) είτε ακολουθώντας διαφορετική μεθοδολογία για την ανάλυση του αντικειμένου της.

«Η πόλη ως φιλοσοφικός λόγος ήταν πεδίο ανίχνευσης, τόπος για την ελεύθερη ανάπτυξη της ανθρώπινης συνείδησης και της κοινωνικής δράσης. Πρόσφατη θεωρητική τοποθέτηση αρκετών κοινωνικών ερευνητών είναι να ερμηνεύουν την πόλη ως «σύστημα σημείων». Αυτή η αντίληψη απορρέει από την πεποίθηση ότι η πόλη αποτελεί, τουλάχιστον στην αρχαϊκή και τη μεσαιωνική σύλληψη, μια ενότητα «σημαίνουσα γι'αυτή την ίδια», η οποία διαφοροποιείται στην πορεία της εξέλιξής της, ιδιαίτερα από την Αναγέννηση και την βιομηχανική εποχή, μέσα από την απομυθοποίηση των τόπων και τη λειτουργικότητα των χώρων που την απαρτίζουν». (Σ. Νικολαΐδη 1993 σελ. 161)

Μια διαφορετική θεωρητική τοποθέτηση και ερμηνεία του αστικού φαινομένου είναι η αντίληψη της πόλης ως τόπου δικαίου. Η μετάβαση από την ύπαιθρο στην πόλη σήμαινε για το άτομο το πέρασμα από την υποτέλεια στην ελευθερία. Το άτομο δεν είναι πλέον υποκείμενο στον άρχοντα αλλά υποκείμενο στο δίκαιο. Διαμέσου του αστικού χώρου και των θεσμών του διαμορφώνεται μια νέα κατάσταση πραγμάτων, μια διαφορετική ανατρεπτική κοινωνική πραγματικότητα που διασπά τη νομιμότητα του μεσαιωνικού κόσμου εγκαθιδρύοντας νέους κανόνες κοινωνικής ζωής. Ο χώρος της δυτικής ευρωπαϊκής πόλης είναι ο μόνος που προσφέρει προστασία έναντι της απόλυτης ελευθερίας του άρχοντα. Η πόλη γίνεται ο χώρος όπου απομυθοποιούνται οι διαπροσωπικές σχέσεις και σπάζουν οι δεσμοί μεταξύ αφέντη και δούλου. Το δικαίωμα στην πόλη σημαίνει για τον κάτοικό της το δικαίωμα να μπορεί να συμμετέχει

σε μια κοινωνία. Η διεκδίκηση δικαιωμάτων και η παραχώρηση προνομίων διαπλάθουν νέες κοινωνικές συνειδήσεις, που προέρχονται, ανήκουν και αποτελούν μέρος των νέων τόπων. Το δικαίωμα στην πόλη αποτελεί επίσης για το άτομο τον χώρο όπου υπάρχουν δυνατότητες για προσωπική ολοκλήρωση.

Η αντίληψη της πόλης ως τόπου ταξικής αντιπαράθεσης είναι η κυρίαρχη θεωρητική αντίληψη της μαρξιστικής ερμηνείας του αστικού κεφαλαίου. Σύμφωνα μ'αυτή, το αστικό φαινόμενο δεν αντιμετωπίζεται ως αυθύπαρκτη ενότητα που λειτουργεί με τους δικούς της νόμους, αλλά αποτελεί παράγωγο ενός καθοριστικού κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού, ως αποτέλεσμα της ταξικής δομής της κοινωνίας.

Η προσέγγιση της πόλης ως συστήματος αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και στο περιβάλλον επικράτησε στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, όταν άρχιζε η διόγκωση του μεγέθους των πόλεων, ιδιαίτερα των αστικών κέντρων των βιομηχανικά ανεπτυγμένων χωρών της Βορείου Αμερικής και είναι γνωστή ως Οικολογική θεώρηση της Σχολής του Σικάγου.

Η λειτουργική προσέγγιση στο πολεοδομικό επίπεδο εκφράστηκε κυρίως με το θεωρητικό και ιδεολογικό πλαίσιο για την οργάνωση και ανάπτυξη των πόλεων. Σύμφωνα με τις αρχές του λειτουργισμού η πόλη δεν πρέπει να υποφέρει από τους αναχρονισμούς και την καθυστέρηση του παρελθόντος αλλά να απαντά στην αντίληψη του τι μπορεί να επιτελέσει η λειτουργία ή ένα δομημένο σύνολο λειτουργιών.

Σύμφωνα με την Σ. Νικολαΐδου (1993) Αναλυτικά οι σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες για τον αστικό χώρο είναι οι ακόλουθες:

1. Η ΕΥΡΩΠΑΙΚΗ ΘΕΤΙΚΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η θετικιστική αντίληψη ως μέθοδος έρευνας στην Ευρώπη στα μέσα του 19ου αιώνα οδήγησε αρχικά σ'ένα ιστορικής μορφής ενδιαφέρον.

Σύμφωνα με την Σήλια Νικολαΐδου (1993) οι κύριοι εκφραστές της θωτικιστικής προσέγγισης είναι ο Tounies, ο Durkheim και ο Weber.

Ο Tounies ασχολείται κυρίως με την ανάλυση δύο τύπων κοινωνικών σχέσεων. Ο πρώτος αφορά την κοινότητα και ο δεύτερος τη κοινωνία. Όλες οι κοινωνικές σχέσεις που απορρέουν από την πίστη σε κοινά ιδεώδη και αρχές, βασίζονται στο συναίσθημα και μοιράζονται ίδια ήθη, έθιμα και πολιτιστικές αντιλήψεις. Ο F. Tounies συνέδεσε την έννοια της κοινότητας με τις κοινωνικές ομάδες που χαρακτηρίζονται από σχέσεις αιματοσυγγένειας, γειτονιάς και θρησκευτικούς δεσμούς. Κύρια χαρακτηριστικά η σταθερότητα και η διάρκεια, ο παραδοσιακός τρόπος ζωής, δηλαδή μικρή φυσική και κοινωνική κινητικότητα, καθορισμένοι κοινωνικοί ρόλοι, στενός κοινωνικός έλεγχος, περιορισμένες κοινωνικές συγκρούσεις.

Σε άμεση αντίθεση με την έννοια της κοινότητας έρχεται η έννοια της κοινωνίας ως μιας διαφορετικής μορφής κοινωνικών σχέσεων. Στην έννοια της κοινωνίας αντιστοιχούν οι οργανωμένες τυπικές απρόσωπες κοινωνικές σχέσεις που απορρέουν από μη συναισθηματικά κριτήρια. Η έννοια της κοινωνίας παραπέμπει ουσιαστικά στην έννοια της πόλης. Η πόλη αποτελεί τον τελευταίο κρίκο στην αλυσίδα της εξέλιξης. Η εξέλιξη εκφράζεται μέσα από διαδοχικά στάδια μεταβολής: από το γένος στην κοινότητα, από την κοινότητα στην πόλη, από την πόλη στη μεγαλούπολη.

Η θεωρία του Tounies παρουσιάζει ομοιότητες αλλά και διαφορές με την άποψη του Durkheim στο έργο του «Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας». Ο Durkheim αναφέρεται σε δυο διαφορετικές μορφές του κοινωνικού δεσμού, τη μηχανική και την οργανική αλληλεγγύη. Η μηχανική αλληλεγγύη είναι εκείνη που χαρακτηρίζει τις προβιομηχανικές κοινωνίες και αντιστοιχεί σ'αυτό που ο Tounies ονομάζει κοινότητα. Αντίθετα η οργανική αλληλεγγύη αναφέρεται σε δεσμούς που διαμορφώνονται στη βιομηχανική κοινωνία.

Ο Weber στη μελέτη του για την πόλη προσπαθεί να διατυπώσει μια πιο ολοκληρωμένη θεωρία για τη δημιουργία του αστικού φαινομένου. Για τον Weber το αστικό φαινόμενο πραγματώνεται στη Δύση. Κυρίαρχο γνώρισμα της πόλης αποτελούν οι κοινωνικοί θεσμοί, που οδηγούν τους κατοίκους σε μια στενή σχέση. Η πόλη αποτελεί κοινότητα με βασικά χαρακτηριστικά την ύπαρξη οχύρωσης, την παρουσία αγοράς, την αυτονομία των νομικών θεσμών (κανόνων δικαίου) και τη λειτουργία δικαστηρίου, τη συμμετοχή των κατοίκων στα κοινά και την, ως ένα βαθμό, διοικητική αυτονομία. Ως προς τον οικονομικό χαρακτήρα της πόλης για τον Weber υπερισχύουν οι εμπορικές δραστηριότητες της κοινωνικής ομάδας.

2. Η ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΗ ΕΡΜΗΝΕΙΑ

Η Μαρξιστική ερμηνεία προτάσει ως κύρια στοιχεία διαμόρφωσης και αλλαγής των κοινωνικών δομών τη διαδικασία της παραγωγής. Η διαδικασία της κοινωνικής αλλαγής απορρέει από την διαλεκτική σχέση παραγωγικών δυνάμεων και παραγωγικών σχέσεων. Ο άνθρωπος κατά τη μαρξιστική θεωρία ενσαρκώνει τις δυο όψεις της υλικής πραγματικότητας: τον παραγωγό, που ολοκληρώνεται μέσα από την εργασία του και το κοινωνικό όν που καθορίζεται μέσα από το δεδομένο κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό. Η πόλη, σύμφωνα μ' αυτή την προσέγγιση, δεν αντιμετωπίζεται ως αυτόνομη ενότητα που λειτουργεί με τους δικούς της νόμους, αλλά είναι το παράγωγο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής δομής. Οι λειτουργίες και η ευρύτερη οργάνωση του εσωτερικού χώρου καθορίζονται απ' τον κυρίαρχο τρόπο παραγωγής.

Στα τέλη της δεκαετίας του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70 η θεωρία του διαλεκτικού υλισμού επηρέασε καθοριστικά τις αντιλήψεις των ερευνητών που ασχολήθηκαν ειδικά με την ερμηνεία των σύγχρονων προβλημάτων αστικής ανάπτυξης και αναθεώρησαν τις κλασικές αντιλήψεις που είχαν ως τότε επικρατήσει. Ερευνητές όπως οι H. Lefebvre, M. Castells,

I. Lojkinε και J. Simmi, μέσα στα πλαίσια της μαρξιστικής ερμηνείας, συνδέουν τον προβληματισμό για τα θέματα της πόλης με τη διαδικασία της παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, σε αντίθεση με την μέχρι τότε αποκομμένη και αποσπασματική αντιμετώπιση των αστικών προβλημάτων ως προερχόμενων από τη φύση της πόλης ή του αστικού τρόπου ζωής.

3. Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ. Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΣΙΚΑΓΟΥ

Ο Τσαούσης στην (1987) αναφέρει ότι: «Η οικολογική προσέγγιση επεδίωξε να μελετήσει τις επιδράσεις του αστικού περιβάλλοντος στη διαμόρφωση της ατομικής και της συλλογικής ζωής και εισήγαγε την αναλογική χρήση της φυτολογίας στην κοινωνιολογία. Τα κυριότερα πορίσματα της σχολής αυτής μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

1. Τα μεγάλα αστικά κέντρα χαρακτηρίζονται από πολιτιστική πολυμορφία.
2. Τα μεγάλα αστικά κέντρα δεν αποτελούν ένα ενιαίο κοινωνικό σύστημα αλλά ένα σύνολο υποενοτήτων.
3. Στα μεγάλα αστικά κέντρα παρατηρείται μεγάλη κοινωνική απόσταση, παρά τη φυσική γειτνίαση των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων.
4. Η εσωτερική κατάτμηση των μεγάλων αστικών κέντρων διευκολύνει την κινητικότητα.
5. Η διαφοροποίηση και η κινητικότητα οδηγούν στην αποκοινωνικοποίηση του ατόμου.
6. Τα μεγάλα κέντρα χαρακτηρίζονται από υψηλές συχνότητες εγκλημάτων κατά της περιουσίας και του προσώπου. Οι έρευνες της Σχολής του Σικάγο έδειξαν για πρώτη φορά ότι η εγκληματική ή αντικοινωνική συμπεριφορά καθορίζονται σε σημαντικό βαθμό από τους κανόνες συμπεριφοράς που επιβάλλουν ορισμένες κοινότητες της πόλης, οι οποίες υποθάλπτουν και επιβραβεύουν την εκτροπή.

7. Οι σημαντικότερες μορφές εκτροπής παρουσιάζουν στα αστικά κέντρα υψηλό βαθμό συγκέντρωσης, σε ορισμένες περιοχές.

8. Η οικολογική δομή των μεγάλων αστικών κέντρων εμφανίζει σημαντικό βαθμό ρευτότητας.

4. Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Η εκβιομηχάνιση και η ανάπτυξη της τεχνολογίας είχαν δημιουργήσει νέες συνθήκες και νέους τρόπους ζωής. Στην περίοδο 1920 - 30 επικράτησε μεταξύ των Ευρωπαίων αρχιτεκτόνων η αντίληψη ότι το αρχιτεκτονικό έργο πρέπει να εκφράζει τη λογική και τις τεχνικές δυνατότητες της εποχής του. Ο λειτουργισμός με κύρια χαρακτηριστικά το δυναμισμό, αφού απαντούσε σε ένα φυσικό γεγονός (αυτό λειτουργεί), τον ωφελιμισμό, αφού ικανοποιούσε ανάγκες (αυτό χρησιμεύει), καθώς και τη δυνατότητα διατήρησης της ισορροπίας (αγνοώντας ή υποβαθμίζοντας τις δυσλειτουργίες) ήταν το καλύτερο θεωρητικό υπόβαθρο για την εξυπηρέτηση των αναγκών μιας δυναμικά εξελισσόμενης βιομηχανικής κοινωνίας. Ο λειτουργισμός που αποτελεί συνδυασμό των απλών μορφών της γεωμετρικής συμμετρίας και της λειτουργικής ακρίβειας, στην αρχιτεκτονική πρακτική ξεκίνησε από μια βαθιά πίστη στις ικανότητες του ανθρώπου και στη δυνατότητα της αρχιτεκτονικής να αλλάξει τις υποβαθμισμένες συνθήκες ζωής στις Ευρωπαϊκές και αμερικανικές μεγαλουπόλεις του Μεσοπολέμου με τη σωστή χρήση της τεχνολογίας. Οι εκπρόσωποι της νέας τάσης της αρχιτεκτονικής προσπαθούν να δώσουν ξανά στον άνθρωπο των πόλεων μέσα από τα έργα τους, ότι έχει χάσει: την επαφή του με τα φυσικά στοιχεία του χώρου (φως, ήλιο, πράσινο) και την ομορφιά. Συνδέοντας την εννοια του ωραίου με την ικανοποίηση των αναγκών, ο ορθολογισμός και η λειτουργική ακρίβεια στο αρχιτεκτονικό χώρο δεν σημαίνουν αναγκαστικά και την απουσία της ομορφιάς σ' αυτό: «Όταν κάποιο πράγμα απαντά σε μία ανάγκη είναι ωραίο» («Le Corbusier» Προς μια αρχιτεκτονική).

Η εφαρμογή της λειτουργικής θεώρησης στην πολεοδομική οργάνωση του αστικού χώρου κατέστρεψε τα προϋπάρχοντα δίκτυα επικοινωνίας χωρίς όμως να δημιουργήσει καινούργια. Έτσι ενώ τα πορίσματα του διεθνούς Συνεδρίου των Αρχιτεκτόνων που πραγματοποιήθηκε το 1933 (Χάρτα των Αθηνών) πρέσβευαν ότι το άτομο μέσα στην πόλη δεν θα πρέπει να νιώθει απομονωμένο, ούτε στο χώρο της δουλειάς του, ούτε σ'αυτόν της κατοικίας του, ούτε τις ώρες της ψυχαγωγίας του, ο σύγχρονος πολίτης βρίσκεται κατακερματισμένος και ανίσχυρος, ανήμπορος να αναπτύξει τις δημιουργικές του δυνατότητες.

Ως σήμερα οι απόψεις δίστανται για το αν οι θεωρητικές προσεγγίσεις της Χάρτας των Αθηνών είχαν θετικές ή αρνητικές επιπτώσεις στην εξέλιξη των πόλεων. Ο αυστηρός πολεοδομικός σχεδιασμός, όπως εκφράστηκε μέσα από τις αρχές της Χάρτας, αποσκοπούσε ασφαλώς στην καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης, για τον καθένα. Όπου εφαρμόστηκε βελτίωσε ως ένα βαθμό το κτισμένο περιβάλλον στα επιμέρους στοιχεία του (υγιεινότερες κατοικίες, περισσότεροι ελεύθεροι χώροι, χώροι αναψυχής κ.ά.). Ταυτόχρονα όμως διέσπασε την ενότητα του κοινωνικού χώρου που χαρακτήριζε τις προηγούμενες δομημένες μορφές, επέφερε κατακερματισμό στον πολεοδομικό ιστό και, τέλος, δεν περιόρισε τις κοινωνικές ανισότητες ούτε στην παραγωγή του νέου δομημένου χώρου ούτε στη νέα χρήση του παλαιού. (Σ. Νικολαΐδη 1993 σελ. 160 - 193)

ΒΑΣΙΚΟΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Θεωρούμε ότι οι έννοιες και τα χαρακτηριστικά των σύγχρονων σχέσεων καθώς και οι επιπτώσεις τους στον άνθρωπο θα κατανοηθούν καλύτερα να γίνει μια αναφορά στους βασικούς παράγοντες που τις διαμόρφωσαν άμεσα και έμμεσα.

Οι σύγχρονες σχέσεις (διατομικές, ομαδικές ή ενδοομαδικές και μαζικές) διακρίνονται συνήθως για τον προσωπιακό τους χαρακτήρα και είναι σχέσεις περισσότερο κατ'εφημισμό, μαρτυρούν την ξενικότητα και τον φόβο των ανθρώπων και φανερώνουν στα πολυπληθή αστικά κέντρα την απομάκρυνση μεταξύ των ανθρώπων.

Ειδικότερα οι διανθρώπινες σχέσεις που επικρατούν στην σύγχρονη κοινωνία είναι: ανταγωνιστικές, αβαθείς και επιφανειακές, γεμάτες άγχος, μαζικές, έμμεσες και απρόσωπες. Οι βασικοί παράγοντες που άσκησαν διαμορφωτική επίδραση σύμφωνα με τον Κοσμόπουλο (1990) στην κοινωνία και στις σχέσεις μέσα σ'αυτήν είναι οι εξής:

α) Η πολλαπλασιοποίηση του ποσού των πληροφοριών και γνώσεων.

Οι αυξημένες πληροφορίες οι οποίες φτάνουν στον άνθρωπο μέσα στον κοινωνικό χώρο είναι αποτέλεσμα της ανάπτυξης του κριτικού του πνεύματος και της εξέλιξης των επιστημών. Η αύξηση των γνώσεων και η μετάδοση των πληροφοριών λόγω της τελειότητας των μέσων ενημέρωσης άγγιξε λαούς, κοινωνίες, άτομα. Σήμερα περισσότερα στρώματα πληθυσμών δέχονται την επίδραση της επιστημονικής γνώσης έτσι οι αντιλήψεις, οι στάσεις και η συμπεριφορά τροποποιούνται. Ο σύγχρονος άνθρωπος βέβαια είναι πιο ενημερωμένος, ταυτόχρονα όμως κλονίζεται μέσα του η πίστη στον κόσμο των αξιών και στην ιεράρχησή τους.

Η ταχύτατη καταστροφή του παραδοσιακού κόσμου και η αντικατάστασή του με έναν κόσμο ρευστό αφαιρεί από τον άνθρωπο (με την ταχύτητα και το απροσδόκητο των αλλαγών) το αίσθημα της σιγουριάς και της συνέχειας.

Παρά το γεγονός ότι αυτός ο διαμορφωτικός παράγοντας απελευθέρωσε τον σύγχρονο άνθρωπο από οποιεσδήποτε δεσμεύσεις και οργάνωσε πιο ορθολογιστικά τη ζωή του, τον έκανε δέσμιο στα υποκατάστατα του χρήματος, της σεξουαλικής ηδονής, της κοινωνικής δύναμης και διάκρισης.

Αντιλαμβανόμενος αυτές τις αρνητικές συνέπειες οδηγείται σε κατάσταση πλήρους παθητικότητας ή ακόμα οδηγείται σε μια παρασιτική ενεργητικότητα (αναρχία).

β) Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας

Η μηχανή διαμόρφωσε οριστικά την εργασία, το είδος της εργασίας, τον τρόπο, τον χρόνο, τις ανάγκες σε εργατικό δυναμικό και την παραγωγή.

Οι διανθρώπινες σχέσεις έγιναν ευκολότερες, ταχύτερες, αλλά μαζικές και έμμεσες. Το τηλέφωνο, η τηλεόραση επιτρέπουν την επικοινωνία με πλήθη ανθρώπων, αυτές όμως οι επικοινωνίες έγιναν ανώνυμες και απρόσωπες χωρίς την προσωπική επαφή των ανθρώπων.

Όλοι γνωρίζουμε ότι για να δημιουργηθεί και ν'αναπτυχθεί μια γνήσια και δημιουργική σχέση πρέπει ο άνθρωπος να μην πιέζεται από άγχος, στενότητα χρόνου, τυποποίηση συμπεριφοράς. Αντίθετα χρειάζεται χρονική άνεση και προπάντως ψυχική που εκδηλώνεται μέσα απ'την ήρεμη και άνετη συμπεριφορά του ατόμου. Η εξωκαθοριζόμενη και χρονικά τεμαχισμένη διανθρώπινη συνάντηση αποτελεί δυσμενέστατη προϋπόθεση για την ανάπτυξη μιας ουσιαστικής σχέσης.

Επίσης η είσοδος της τεχνολογίας στη σύγχρονη ζωή περιόρισε κατά πολύ την αδυναμία του ανθρώπου μπροστά στα φαινόμενα της φύσης. Ο σύγχρονος άνθρωπος, αφού αρχικά δάμασε τη φύση ώστε να την καταστήσει

αρκετά ακίνδυνη, με την ανάπτυξη της τεχνολογίας υπακούοντας στις προσαγές της κοινωνίας της αφθονίας κατέστρεψε το περιβάλλον.

γ) Κυριαρχία της ολιγαρχίας του πλούτου.

Η τεχνολογία βρίσκεται στα χέρια των ισχυρών του πλούτου. Ο σύγχρονος πολίτης μέσα απ'τα γεγονότα της καθημερινότητας, διακρίνει εντονότερα απ'ότι σε προηγούμενες εποχές ένα αδιάκοπο αγώνα αντιμαχόμενων δυνάμεων, για τη διατήρηση της εξουσίας πολιτικής και ιδιαίτερα οικονομικής.

Το κράτος ανάλογα με την ιδεολογία του επηρεάζεται από τα οικονομικά συμφέροντα και έτσι προσπαθεί να καθορίσει την οικονομική ζωή και τις επακόλουθες κοινωνικές σχέσεις των πολιτών.

Όλα αυτά που μέχρι τώρα αναφέραμε, εκφράζουν ένα κόσμο ψυχολογικά ανασφαλή και απαισιόδοξο, που προσπαθεί να αντικαταστήσει τις βαθύτερες ψυχικές και πνευματικές αναζητήσεις των ανθρώπων με τις τεχνικές διευκολύνσεις, έναν κόσμο που έμαθε να ζει χωρίς ελπίδες και ανησυχίες και που αισθάνεται πως δεν έχει άλλες διεξόδους απ'το φαύλο κύκλο του καταναλωτή των υλικών αγαθών. (Δ. Κοσμόπουλος 1990 σελ. 20 - 24)

δ) Ο συνωστισμός.

«Τελευταία έχουν γίνει σημαντικές προσπάθειες να χωριστεί η έννοια του συνωστισμού από την έννοια της πυκνότητας: ο όρος πυκνότητα προσδιορίζει τον αντικειμενικό δείκτη (αναλογία ατόμων ανά μονάδα χώρου), ενώ ο όρος συνωστισμός αφορά την υποκειμενική αντίληψη της υπερβολικής πυκνότητας». (Α. Καραδήμου - Γερολύμπου 1983, σελ. 66).

Πολλοί ερευνητές έχουν προσπαθήσει να δείξουν τις πιθανές επιδράσεις του συνωστισμού στην ανθρώπινη συμπεριφορά. Η Σ. Νικολαΐδου (1993) σελ. 232 - 234 αναφέρει: Οι αντιδράσεις του ανθρώπου στο φαινόμενο του συνωστισμού είναι:

α) ενεργοποίηση των έμφυτων μηχανισμών που υπάρχουν στα άτομα για να ρυθμιστεί η αύξηση του πληθυσμού όταν ξεπεραστεί κάποιο όριο.

β) παρουσία έμφυτης προδιάθεσης που ωθεί τα άτομα στην ανάγκη ελέγχου μιας περιοχής και η οποία όταν παραβιαστεί οδηγεί τα άτομα σε εδαφική σύγκρουση.

γ) αδυναμία του ανθρώπου να δέχεται απεριόριστο αριθμό ερεθισμάτων. (Όταν τα ερεθίσματα που προξενούνται από υπερβολικό αριθμό ατόμων ξεπεράσουν κάποια όρια τότε αυξάνονται και οι πιθανότητες πρόκλησης στρες.

Από ψυχολογικής σκοπιάς:

α) Ο συνωστισμός αυξάνει την πιθανότητα και τη συχνότητα διείσδυσης άλλων ατόμων στον προσωπικό χώρο που έχει γύρω του το κάθε άτομο.

β) Ο συνωστισμός οδηγεί σε ψυχική υπερφόρτωση. Ξεπερνιούνται δηλαδή οι δυνατότητες των ανθρώπινων καναλιών για επικοινωνία (με αποτέλεσμα και πάλι τη δημιουργία στρες) από τις απαιτήσεις για προσοχή και ανταπόκριση στην παρουσία πολλών ανθρώπων.

γ) Το πλήθος κάνει τα άτομα να νιώθουν ανώνυμα και να βλέπουν και τους άλλους με τον ίδιο τρόπο.

Οι κοινωνικοψυχολογικές αναλύσεις αναφέρονται κυρίως στις διαπροσωπικές σχέσεις:

α) Ο συνωστισμός μπορεί να διαταράξει τη μη λεκτική επικοινωνία (γλώσσα του σώματος) που ο κάθε άνθρωπος χρησιμοποιεί ως σήμα για τη θέση του μέσα στο χώρο και έτσι οι αποστάσεις να γίνουν ακατάλληλες για τη μετάδοση των μηνυμάτων, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ασυνενοησία και ένταση.

β) Η παρουσία - ένταξη του ατόμου σε μεγάλες ομάδες σημαίνει ότι κάθε άτομο αισθάνεται να ελέγχεται από ένα μεγάλο κοινό και εξαιτίας αυτού αντιδρά με διάφορους τρόπους. Τέλος η συνεργασία των ατόμων μέσα σε μεγάλο πλήθος περιορίζεται, επειδή η παρουσία των άλλων τους διευκολύνει ν'αποφύγουν την προσωπική ευθύνη.

Επίσης πολλοί ερευνητές επεξηγούν τη δυναμική των φαινομένων του συνωστισμού στη βάση των πολιτιστικών διαφορών που ενυπάρχουν σε κάθε κοινωνία. Δηλαδή η μεγάλη πυκνότητα μιας κοινωνίας συχνά συνεπάγεται και συσχετίζεται με την πολιτιστική ανομοιογένεια των κατοίκων και μπορεί να τους οδηγήσει σε συγκρούσεις και έλλειψη επικοινωνίας.

«Κοινωνιολόγοι και κοινωνικοί ψυχολόγοι μελέτησαν τη σχέση μεταξύ της πυκνότητας, της κοινωνίας ή του σπιτιού, της ψυχοπαθολογίας, της εγκληματικότητας και της προσωπικότητας γενικότερα. Οι στατιστικές αναλύσεις έδειξαν ότι υπάρχει σχέση ανάμεσα στην πυκνότητα και αυτούς τους παράγοντες. Όταν όμως ελέγχθηκε στατιστικά η επίδραση του κοινωνικού επιπέδου (μορφωτικό, επαγγελματικό, οικονομικό) των ατόμων αυτών, η σχέση αυτή εξαλείφθηκε. Το συμπέρασμα από αυτές τις έρευνες είναι ότι η πυκνότητα αυτή καθ'εαυτή δεν επηρεάζει τους παράγοντες που αναφέραμε». (Δ. Γεωργά 1986 σελ. 184)

ΚΑΤΟΙΚΙΑ

«Το κατοικεῖν αντιπροσωπεύει την έμφυτη ανάγκη του ανθρώπου να παγιώσει τη συνεχειά του, να εξασφαλίσει τη μονιμότητα της παρουσίας του στο χώρο. Ο οίκος, από όπου έλκει τη ρίζα της η λέξη κατοικία, αρχικά σημαίνει τον αυτάρκη χώρο μέσα στον οποίο εγκαθίσταται, η πρωτογενής κοινωνική ομάδα υπό την ευρεία της μορφή» (Σ. Νικολαΐδου 1993 σελ. 220)

Στην αρχική αυτή φάση ο οίκος αποτελούσε εκτός από το υλικό περίβλημα και αυτάρκη οικονομική μονάδα, που εξυπηρετούσε παράλληλα και παραγωγικές δραστηριότητες. Με τον καταμερισμό της εργασίας και τη δημιουργία της αγοράς, η κατοικία αποχωρίζεται από τις παραγωγικές λειτουργίες, που αρχίζουν σταδιακά να διαδραματίζονται έξω απ'αυτήν. Στο άστυ, σε αντίθεση με την ύπαιθρο και την αγροτική οικονομία του οίκου, ο χώρος της κατοικίας αποχωρίζεται από το χώρο εργασίας. Ο χώρος της κατοικίας (ιδιωτικός χώρος) διακρίνεται από τους άλλους δημόσιους χώρους. Στη μεσαιωνική περίοδο, η κατοικία και ο τόπος εργασίας συνενώνονται εκ νέου (χώρος εργασίας στο ισόγειο / χώρος κατοικίας στους ορόφους), ενώ με την εκβιομηχάνιση και την επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής η κατοικία αποχωρίζεται και πάλι από τον τόπο εργασίας.

«Παράλληλα με την εξέλιξη της τεχνικής και της τεχνολογίας και την εμφάνιση νέων κατασκευαστικών υλικών (οπλισμένο σκυρόδεμα, ανελκυστήρες) η παραδοσιακή μορφή κατοικίας αντικαθίσταται σταδιακά από νέες πολυώροφες οικοδομές» (Θ. Μαλούτας 1990 σελ. 16)

Το σπίτι (οίκος, κατοικία) υπήρξε ανέκαθεν για την ανθρώπινη οικογένεια ένα καταφύγιο που την προφύλασε από τις καιρικές μεταβολές και της πρόσφερε ταυτόχρονα μια στοιχειώδη ασφάλεια εναντίον εχθρικών επιθέσεων και ένα χώρο οικείο για την ικανοποίηση των βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών της αναγκών. Σύμφωνα με τη Σ. Νικολαΐδου (1993) οι λειτουργίες

που ο χώρος της κατοικίας θα έπρεπε να προσφέρει στα επιμέρους άτομα που τον κατοικούν αφορούν:

α) την προστασία του από εξωτερικές περιβαλλοντικές επιδράσεις.

β) την εξασφάλιση ικανού χώρου και κατάλληλου εσωτερικού περιβάλλοντος που να επιτρέπει στα επιμέρους μέλη την ικανοποίηση των διεξαγόμενων μέσα σ'αυτήν δραστηριοτήτων τους και

γ) τη διευκόλυνση και την διασύνδεση των δραστηριοτήτων που επιτελούνται μέσα στην κατοικία και τη διασύνδεση των δραστηριοτήτων αυτών με άλλες δραστηριότητες που γίνονται έξω απ'αυτήν.

Ωστόσο οι σύγχρονες εμπορευματοποιημένες κατοικίες δεν ικανοποιούν τις ανάγκες αυτές. Η ίδια συγγραφέας για την εμπορευματοποίηση της κατοικίας λέει: Η εμπορευματοποίηση της κατοικίας διασπά τα στοιχεία εκείνα που χαρακτήριζαν την παραδοσιακή αγροτική της μορφή, δηλαδή την ενότητά της με το φυσικό περιβάλλον, την εκπλήρωση των άμεσων αναγκών και τη λειτουργική της διάρθρωση. Η μαζική παραγωγή και καθ'ύψος δόμηση γενίκευσε για τις μεγάλες μάζες του πληθυσμού έναν νέο τρόπο κατοίκησης από τη μονοκατοκία στην πολυκατοκία (κυρίαρχος τρόπος κατοίκησης του αστικού πληθυσμού) και έναν νέο τρόπο ενοίκησης, από την ιδιόκτητη στέγη στην ενοικιαζόμενη κατοικία. Στον αστικό χώρο οι παράγοντες που αυξάνουν ή μειώνουν ανάλογα την κοινωνική, εμπορευματική αξία της κατοικίας είναι πολλοί, όπως:

α) η θέση της κατοικίας στο χώρο της πόλης (συνοικία) που προσδιορίζει συχνά και τον τύπο (μονοκατοκία - πολυκατοκία), την ποιότητα και το μέγεθός της.

β) η απόστασή της από το κέντρο

- γ) η γειτνίασή της με ελεύθερους χώρους, με χώρους πρασίνου (πάρκα) ή με χώρους φορτισμένους με ιδιαίτερη συμβολική αξία (π.χ. αρχαιολογικούς).
- δ) η παρουσία κοντά στην περιοχή κατοικίας βιοτεχνιών ή βιομηχάνων
- ε) η ύπαρξη δικτύων τεχνικής υποδομής και κοινωνικού εξοπλισμού, και
- ζ) το συγκοινωνιακό δίκτυο.

Για την περιοχή κατοικίας και τη σχέση της με τις διάφορες κοινωνικές ομάδες η Σ. Νικολαΐδου (1993) αναφέρει: Η περιοχή κατοικίας στις σύγχρονες πόλεις ταυτίστηκε γενικότερα με την κοινωνική καταξίωση, ενσωμάτωση και επιβολή των διάφορων κοινωνικών ομάδων στο αστικό περιβάλλον. Για παράδειγμα, η εγκατάσταση της ανώτερης τάξης σε αξιόλογες περιοχές κατοικίας αντανακλά περισσότερο τη συμβολική και λιγότερο την ουσιαστική άνοδό τους στην κοινωνική ιεραρχία. Η ανώτερη τάξη χρησιμοποίησε πάντοτε την κατοικία της ως μέσο κοινωνικής προβολής και επιβολής (και στον αγροτικό χώρο) και η συμβολική της διάσταση επισκίαζε συχνά τη λειτουργική της δομή (αρχοντικά, σύγχρονες αστικές μονοκατοικίες με κύριο χαρακτηριστικό την ύπαρξη μεγάλων, άνετων και συχνά μη χρησιμοποιούμενων χώρων).

Για τα μεσοαστικά στρώματα και τα αστικά, η κατοικία στο σύγχρονο αστικό χώρο μετατρέπεται σταδιακά σε κριτήριο κοινωνικής ανέλιξης και σύμβολο κοινωνικής καταξίωσης, ενώ για τα λαϊκά στρώματα και την εργατική τάξη, η εμπορευματοποίησή της και το υψηλό οικονομικό κόστος κάνουν σχεδόν αδύνατη την αγορά της, με αποτέλεσμα το πρόβλημα της στέγης να αποτελεί για τη μεγάλη μάζα των εργαζομένων άμεση και επιτακτική ανάγκη.

Η έλλειψη δυνατότητας επιλογής και διαμόρφωσης του ιδιωτικού χώρου, μέσα από τις διαδικασίες παραγωγής που κυριαρχούν στο αστικό περιβάλλον, περιορίζει και τις δυνατότητες επέμβασης για τη βελτίωση του κτισμένου περιβάλλοντος. Στον αστικό χώρο, η συμμετοχή των ανθρώπων στο σχεδιασμό

και την κατασκευή της κατοικίας τους είναι ελάχιστη, εκτός από περιπτώσεις της αυθαίρετης δόμησης. Η μονοκατοικία δεν παύει ωστόσο, να αποτελεί το όνειρο στέγασης των περισσότερων ατόμων κι αυτό γιατί εμπεριέχει σε αντίθεση με το διαμέρισμα του αστικού χώρου τις μεγαλύτερες δυνατότητες να ικανοποιήσει συνολικά τις φυσιολογικές, ψυχολογικές και κοινωνικές ανάγκες των ενοίκων της.

«Η εκβιομηχάνιση και η αστικοποίηση έκαναν σχεδόν υποχρεωτική την ορθολογικοποίηση του πλαισίου ζωής των ανθρώπων με αποτέλεσμα οι περισσότερες ανάγκες για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, όσον αφορά την κατοικία να μένουν ανικανοποίητες και να μην καλύπτονται παρά μονάχα οι απολύτως απαραίτητες». (Σ. Νικολαΐδου 1993 σελ. 284)

Έτσι, ενώ στη μονοκατοικία η εσωτερική διάρθρωση των χώρων υποβοηθούσε την πραγμάτωση των στόχων όλων των μελών της οικογένειας, το τυπικό, σήμερα, διαμέρισμα της πολυκατοικίας δυσκολεύει την ικανοποίηση των στόχων και των αναγκών των ενοίκων της. Στο διαμέρισμα με τους στενούς απρόσωπους χώρους του, την ανεπαρκή ηχομόνωση, τα ανοίγματα που δε βλέπουν παρά τις απέναντι πολυκατοικίες, κάθε έννοια ιδιωτικοποίησης καταλύεται. Στη μονοκατοικία, οι σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα στην οικογένεια έχουν τη δυνατότητα να υποβοηθούν από την εσωτερική διάρθρωση των χώρων της (ξεχωριστά υπνοδωμάτια για τα μέλη της οικογένειας, κοινοί χώροι αφιερωμένοι στις κοινές οικογενειακές δραστηριότητες, επιμέρους χώροι για ορισμένες δραστηριότητες των μελών όπως π.χ. γραφείο, βιβλιοθήκη), ενώ, αντίθετα το τυπικό διαμέρισμα ακυρώνει με την έλλειψη χώρου τις ατομικές εκφράσεις της προσωπικότητας των ενοίκων του.

Για το ίδιο θέμα η Σ. Νικολαΐδου (1993) αναφέρει: Τα άτομα που κατοικούν στα τυπικά διαμερίσματα του σύγχρονου αστικού χώρου δε δένονται συναισθηματικά με το χώρο της κατοικίας τους. Προσαρμόζονται βέβαια στο περιβάλλον του και οργανώνουν το χώρο της κατοικίας τους καθώς και τον τρόπο

της συμπεριφοράς τους ανάλογα με το χώρο που έχουν κάθε φορά στη διάθεσή τους, ωστόσο η εξαναγκαστική αυτή οργάνωση δεν παύει να τους δημιουργεί συναισθήματα αλλοτρίωσης και αποξένωσης. Έτσι από το σύνολο των χώρων του αστικού περιβάλλοντος, ο κατεξοχήν οικείος χώρος μετατρέπεται σε ανοίκειο.

Παράλληλα οι ενδοσυγγενικές σχέσεις και οι σχέσεις γειτονιάς διαφοροποιούνται. Τα διαμερίσματα και οι ίδιες οι πολυκατοικίες μένουν αποκομμένες η μια από την άλλη, δεν εντάσσονται στην ευρύτερη κοινότητα και δεν αποτελούν γειτονικά παρά μόνο τυπικά.

Η ανάγκη του διαχωρισμού των διαφόρων δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται σε μια κατοικία είναι χαρακτηριστικό του σύγχρονου τρόπου κατοίκησης στα αστικά κέντρα. Η ειδίκευση των χώρων της αστικής κατοικίας προσδιορίζει και τις δραστηριότητες που επιτρέπεται να γίνουν σ'αυτούς. Αυτό όμως λόγω της στενότητας των χώρων του διαμερίσματος σε σχέση με τον αριθμό των μελών του νοικοκυριού που το κατοικεί, οδηγεί συχνά στη μικτή χρήση των χώρων και την αλληλοεπικάλυψη των δραστηριοτήτων που ασκούνται εκεί (π.χ. ύπνος και διάβασμα στον ίδιο χώρο).

Για το φαινόμενο της εδαφοκυριαρχίας και το συναίσθημα της ιδιωτικότητας η Σ. Νικολαΐδου (1993) λέει: Στο χώρο της κατοικίας το φαινόμενο της εδαφοκυριαρχίας εκδηλώνεται με τον πιο άμεσο και σαφή τρόπο. Το άτομο διαχωρίζει το έδαφός του σπιτιού του σε έναν οράτο (δημόσιο) χώρο, στον οποίο προβάλλει την εικόνα που θέλει να παρουσιάσει στον έξω κόσμο (συγγενείς, φίλους, γνωστούς, επισκέπτες), και σε έναν απόλυτα ιδιωτικό χώρο, στον οποίο εκφράζει την πραγματική του προσωπικότητα.

Η ανάγκη της εδαφοκυριαρχίας των ενοίκων ενός σύγχρονου διαμερίσματος περιορίζεται αφού ελάχιστα μέλη της έχουν απόλυτο έλεγχο κάποιου χώρου της (π.χ. ατομικό υπνοδωμάτιο). Συχνά η εδαφοκυριαρχία μετατοπίζεται από

την αποκλειστική κατοχή χώρου μέσα στο διαμέρισμα στην αποκλειστική χρήση - κατοχή επιμέρους αντικειμένων (π.χ. χρήση πολυθρόνας, συρταριών, ντουλαπιών από τα μέλη της οικογένειας).

Όπως το συναίσθημα της εδαφοκυριαρχίας έτσι και το συναίσθημα της ιδιωτικότητας δεν ικανοποιείται στα μέσου τύπου διαμερίσματα των σύγχρονων πολυκατοικιών. Η ανάγκη ιδιωτικότητας ενισχύθηκε εξαιτίας των πιέσεων της ζωής που βιώνει ο άνθρωπος των σύγχρονων αστικών κέντρων. Έτσι η εξασφάλιση αυτού του συναισθήματος μέσα στον πιο ιδιωτικό χώρο το σπίτι, εκτός από τις ψυχολογικές ανάγκες που ικανοποιεί, εκφράζει σε κοινωνικό επίπεδο και την κοινωνικο-οικονομική θέση της οικογένειας για παράδειγμα στα σπίτια όπου κατοικεί η εργατική τάξη και τα μικροαστικά στρώματα δεν υπάρχει δυνατότητα κάλυψης αυτού του συναισθήματος σε αντίθεση με τις μονοκατοικίες ή τα πολυτελή διαμερίσματα της μεγαλοαστικής και αστικής τάξης.

Το αίσθημα της ιδιωτικότητας σημαίνει το δικαίωμα του καθενός να καθορίσει μόνος του τις συνθήκες (τόπος, διάρκεια) σύμφωνα με τις οποίες θα μεταδώσει στους άλλους πληροφορίες για το άτομό του και την οικογενειακή του ζωή, τη δραστηριότητα ή τα ενδιαφέροντά του κ.λπ. Τα φυσικά χωρίσματα ανάμεσα στα τυπικά διαμερίσματα εξαιτίας συχνά της κακής ποιότητάς τους ακυρώνουν, τουλάχιστον ηχητικά, την όποια πιθανότητα προστασίας της ιδιωτικότητας της ζωής των ενοίκων, έναντι π.χ. των ενοίκων της απέναντι πόρτας ή του πάνω ή κάτω διαμερίσματος.

Η ιδιότητα της ανθρώπινης φύσης να προσαρμόζεται (ακόμη και σε εχθρικά περιβάλλοντα) έχει οδηγήσει δυστυχώς, στην εσφαλμένη πεποίθηση ότι ο άνθρωπος μπορεί να προσαρμοστεί σε οποιοδήποτε περιβάλλον με αποτέλεσμα τη συνολική υποβάθμιση του κτισμένου χώρου με τη δημιουργία καταστάσεων που ικανοποιούν ελάχιστα τις συνεχώς εξελισσόμενες ανθρώπινες ανάγκες και δραστηριότητες. Ο άνθρωπος, όμως συχνά αφήνεται σε έναν άμεσο και έμμεσο επηρεασμό από το κτισμένο περιβάλλον του (ιδίως την κατοικία) χωρίς να επεμβαίνει δημιουργικά σε περίπτωση που δεν ικανοποιεί τις ανάγκες του. Αλλωστε

η μη συνειδητοποίηση από τον κάτοικο των σύγχρονων μεγαλουπόλεων σαφών στόχων και επιλογών για το τι επιθυμεί ως πλαίσιο ζωής τον οδηγεί συχνά να γίνεται παθητικός και να αποξενώνεται μέσα στον αστικό χώρο.

Για τις ανθρώπινες σχέσεις και την κατοικία ο Θ. Μαλουτάς (1990) αναφέρει: Στις σύγχρονες αστικές μεγαλουπόλεις για τους περισσότερους ανθρώπους ο ρυθμός της ζωής όπως και ο τρόπος κατοικίας επιβάλλεται, δεν επιλέγεται. Επίσης ο τρόπος ζωής οδηγεί τα άτομα σε αντιπαράθεση και όχι σε προσέγγιση. Οι άνθρωποι αφιερώνουν όλο και λιγότερο χρόνο στις προσωπικές τους σχέσεις, το άτομο στη σύγχρονη μεγαλούπολη διεκπαιριώνει τη ζωή, δεν την ζει, δεν την βιώνει. Αντίθετα αναπτύσσει συναισθήματα άμυνας (επιθετικότητα, επιβολή, προβολή, κυριαρχία) στοιχεία αρνητικά για μια ανθρώπινη προσέγγιση.

Η οργάνωση των χώρων της πολυκατοικίας κατηγορείται συχνά πως ευθύνεται για τη μη διαμόρφωση δικτύων επικοινωνίας μεταξύ των ενοίκων, για την παγίωση απρόσωπων ή εχθρικών σχέσεων. Αυτό ως ένα βαθμό είναι δυνατόν να ισχύει δεν αποτελεί όμως την γενεσιουργό αιτία του. Η πολυκατοικία δεν είναι υπαίτιος της φθοράς των προσωπικών σχέσεων, αλλά στεγάζει την απουσία προσωπικών σχέσεων και την αδυναμία του κατοίκου των σύγχρονων μεγαλουπόλεων να διαμορφώσει νέους κώδικες επικοινωνίας. Το άτομο στη σύγχρονη πόλη οδηγείται, μέσα από το πλέγμα των κοινωνικών του σχέσεων σε πλήρη ανικανότητα για ανθρώπινη προσέγγιση την οποία αντικαθιστά με επιφανειακές και φευγαλέες συγκινήσεις.

Είναι αυτονόητο ότι για ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων των σύγχρονων αστικών κέντρων, οικονομικοί λόγοι δεν τους επιτρέπουν οποιαδήποτε επιλογή όσον αφορά τις συνθήκες στέγασής τους. Για άλλες κοινωνικές ομάδες στην πόλη, όπου οι οικονομικές συνθήκες δεν αποτελούν ανασταλτικό παράγοντα, το σύμπλεγμα της επιτυχίας καθώς και η διάθεση για επιβολή και προβολή (που κατ'ανάγκη τους οδηγούν σε ωφελμιστικές σχέσεις) τους οδηγεί να

επιλέγουν προς κατοκίαν τους μια κατοικία που είναι αποδεχτή απ'τους άλλους, αλλά όχι σύμφωνα με τις δικές τους απόλυτα προσωπικές ανάγκες.

Η σύγχρονη αστική κατοικία υποχρεώνει τους περισσότερους ανθρώπους των πόλεων να επιλέγουν συχνά ως τόπο και χώρο κατοικίας ένα περιβάλλον που δεν τους εκφράζει. Επομένως θα ήταν παράλογο να περιμένει κανείς ότι ο άνθρωπος μέσα στη σύγχρονη πόλη, ξένος ανάμεσα σε ξένους, ζώντας συνήθως σε μια «ξένη» κατοικία (τις πιο πολλές φορές νοικιασμένη) θα μπορούσε να επικοινωνήσει με τους υπόλοιπους «ξένους». Στο αφιλόξενο περιβάλλον της πόλης ο άνθρωπος νιώθει αδύναμος να αντιπαραθέσει ένα φιλόξενο προσωπικό περιβάλλον. Αντίθετα, ακόμη και στο προσωπικό ιδιωτικό του χώρο, το σπίτι του, αναπαράγει τον άξενο περίγυρο.

Ο άνθρωπος ενώ χρειάζεται την επαφή κάνει τα πάντα για να παραμείνει ο γείτονας του διπλανού διαμερίσματος άγνωστος. Η δυσπιστία και η αδυναμία επικοινωνίας οδηγούν τους συγκατοίκους της πολυκατοικίας να νιώθουν αμηχανία, ακόμη κι αν τύχει να ανέβουν με το ίδιο ασανσέρ. Ουσιαστικά δυσκολεύονται να επικοινωνήσουν και ίσως η αμηχανία τους να είναι μια ασυνείδητη έκφραση της θλίψης που νιώθουν από την επιβεβαίωση αυτής της αδυναμίας τους.

Η ανομοιογενής στην κοινωνική τους βάση, σύνθεση της πολυκατοικίας δεν βοηθά στο να διαμορφωθούν μεταξύ των ενοίκων «φιλικοί δεσμοί» οδηγώντας σε διόγκωση της ανάγκης για προστασία της ατομικότητας με αναπόφευκτες συνέπειες την απομόνωση μεταξύ των ενοίκων και την άρνηση κάθε επαφής.

Η Σ. Νικολαΐδου (1993) λέει για το ρόλο των αρχιτεκτόνων - πολεοδομών: Σήμερα ο ρόλος αυτών που πρέπει να χτίσουν χώρους ζωής, να χτίσουν σπίτια, είναι δύσκολος, γιατί εκτός από τις τεχνικές γνώσεις πρέπει να έχουν- διαίσθηση, ευαισθησία και φαντασία. Πρέπει να δονούνται για το ωραίο. Νά'χουν μνήμη. Να ξέρουν να επιθυμούν, για να κάνουν και τους άλλους να επιθυμήσουν. Να ξέρουν να ονειρεύονται, για να κάνουν και τους άλλους

να ονειρευτούν. Μα ξέρουν να ζουν, για να μπορέσουν να δώσουν ζωή σε μορφές που δεν υπάρχουν, κι αυτές ζωή στις ζωές που θα ζήσουν μέσα σ'αυτές. Να μπορούν, κλείνοντας τη ζωή μέσα σε τέσσερις τοίχους, να την αφήνουν ελεύθερη να ταξιδέψει παντού. Χρειάζεται να βλέπουν, να μάθουν, να ακούν.

«Είναι κρίμα που δεν μάθαμε να βλέπουμε τα σπίτια μας σαν καράβια έτοιμα να ταξιδέψουν. Θελήσαμε να τα στεριώσουμε στη γη, να έχουμε ήσυχο το κεφάλι μας. Σφάλισαμε για σιγουριά τις πόρτες τους και τα παράθυρα. Τα θελήσαμε στέρεα να αντέξουν για να κυριεύσουν το χώρο, να αφηφίσουν το χρόνο. Τα κάναμε ασπίδα στους φόβους μας αλλά ξεγυμνωθήκαμε στολίζοντάς τα. Δεν τα αγαπήσαμε. Είναι κρίμα που τα σπίτια μας δεν μάθαμε να τα κτίζουμε σαν όνειρα. Κρίμα που δεν μάθαμε να τα ζούμε σαν ελπίδες». (Σ. Νικολαΐδου 1993 σελ. 290)

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ

«Η οικογένεια είναι ομάδα ευρύτερη από το ζευγάρι που αποτελεί τη διαρκή και νόμιμη γενετήσια ένωση. Περιλαμβάνει τους συζύγους, τα τέκνα τους και συχνά και τρίτα πρόσωπα που συνδέονται με τους συζύγους με στενούς συγγενικούς δεσμούς. Τα διάφορα είδη οικογένειας μπορούμε να τα κατατάξουμε σε δυο μεγάλες κατηγορίες: τις μονογαμικές και τις πολυγαμικές». (Δ. Γ. Τσαούση 1987 σελ. 440)

Η μορφή συνθεσης της οικογένειας στις διάφορες κοινωνίες και στις διάφορες εποχές υπήρξε ανάλογη με το σύστημα γάμου ή σύζευξης που επικρατούσε τότε και με τις ιδέες και τους άλλους παράγοντες οι οποίοι το υπαγόρευαν.

Η οικογένεια αποτέλεσε τον πρώτο σταθμό της ιστορίας και της ανθρωπότητας, γιατί υπήρξε η αρχή της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου. Ξεκινώντας απ'την προϊστορία βλέπουμε ότι δεν υπάρχει οικογένειά με βάση το γαμικό δεσμό και τη μεγάλης διάρκειας αμοιβαία πίστη. Οι κοινωνικές, οικονομικές και συναισθηματικές ανάγκες των ανθρώπων καλύπτονται απ'το πνεύμα της ομάδας.

Η γέννηση της οικογένειας συνέπεσε με την έξοδο του ανθρώπου από τον νομαδικό βίο, την εξημέρωση των ζώων και την ανάδειξη της ατομικής ιδιοκτησίας. Η πρώτη μορφή οικογένειας (ύστερα από την κοινογαμία) είναι η μητριαρχική όπου η μητέρα αποτελεί τη βάση της, στη συνέχεια η μορφή γίνεται πατριαρχική με αρχηγό τον πατέρα, σε πολυγαμικό και έπειτα σε μονογαμικό δεσμό με τη μητέρα, οπότε και εγκαθιδρύθηκε η συγγένεια αίματος και από τις δυο μορφές, την πατρική και τη μητρική. (Εγκυκλοπαίδεια Δομή σελ. 367 - 369)

Ο Δ.Γ. Τσαούσης (1987) σελ. 447 - 448 αναφέρει: όσο η κοινωνία γίνεται πιο σύνθετη και αποκτά περιπλοκότερη οργάνωση, διάφορες βασικές λειτουργίες της οικογένειας αποδεσμεύονται και αυτονομούνται, έτσι ως ιδιαίτεροι πια

σκοποί να επιτελούνται από νέους εξειδικευμένους θεσμούς. Από τις πρώτες λειτουργίες που αυτονομήθηκαν, στην αρχαιότητα ήδη, ήταν η πολιτική και η θρησκευτική. Ο σταδιακός περιορισμός της απόλυτης εξουσίας του pater-familias στα μέλη του οίκου του παρακολουθείται από αντίστοιχη ενδυνάμωση της εξουσίας υπεροικογενειακών σχηματισμών, όπως το γένος, το άστυ κ.λπ.

«Καθώς η κοινωνία εξελίσσεται από παραδοσιακή γεωργική - αγροτική σε σύγχρονη βιομηχανική αστακή, οι κοινωνικοί θεσμοί πολλαπλασιάζονται σταδιακά, οι παραδοσιακοί πολύσκοποι θεσμοί χάνουν λειτουργίες τις οποίες αναλαμβάνουν καινούργιοι εξειδικευμένοι, ολιγόσκοποι ή και μονόσκοποι θεσμοί. Η οικογένεια δεν αποτελεί εξαίρεση σ' αυτόν τον κανόνα. Ως θεσμός έχει λειτουργίες με τις οποίες προωθείται η ικανοποίηση στόχων τόσο σημαντικών για τα άτομα και το σύνολο ώστε ο θεσμός να εμφανίζεται (με παραλλαγές ασφαλώς) σ' όλες τις εποχές και σ' όλες τις κοινωνίες» (Λ. Μ. Μουσούρου 1989 σελ. 18)

Σύμφωνα με την ίδια συγγραφέα οι λειτουργίες της οικογένειας μπορούν να συνοψιστούν στις ακόλουθες τέσσερις λειτουργίες:

α) Αναπαραγωγική λειτουργία: πρόκειται για την απαραίτητη λειτουργία εξασφάλισης της βιολογικής αναπαραγωγής της κοινωνίας. Η σύγχρονη τεχνολογία και οι κοινωνικές αξίες των σύγχρονων κοινωνιών έχουν επιτρέψει τον διαχωρισμό της αναπαραγωγικής λειτουργίας από τις σεξουαλικές σχέσεις. Έτσι το σεξ και η αναπαραγωγή είναι πλέον δύο διαφορετικοί (ατομικοί και) κοινωνικοί σκοποί και άρα αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές λειτουργίες της οικογένειας.

β) Οικονομικές λειτουργίες: Σε μια παραδοσιακή κοινωνία οι οικονομικές λειτουργίες συνίστανται σε μια ποικιλία δραστηριοτήτων όπου η κατανομή της εργασίας εξαρτάται από το φύλο («ανδρικές» και «γυναικείες» δουλειές) και καθιστούν την οικογένεια ως ομάδα, μια πλήρη οικονομική μονάδα. Ο εκσυγχρονισμός (δηλαδή η σταδιακή μετατροπή της παραδοσιακής αγροτικής

γεωργικής κοινωνίας σε σύγχρονη αστεακή - βιομηχανική) επέδρασε καταλυτικά στις οικονομικές λειτουργίες της οικογένειας. Και αυτό γιατί:

i) στη σύγχρονη κοινωνία το κέντρο παραγωγής δεν είναι το σπίτι αλλά το εργοστάσιο.

ii) σ' αυτό το κέντρο παραγωγής δηλαδή το εργοστάσιο, δεν είναι πια ενεργή η οικογένεια ως ομάδα αλλά είναι οικονομικά ενεργά μέλη της οικογένειας ως άτομα και

iii) η βιομηχανική οικονομία παράγει αγαθά και υπηρεσίες της οποίες «αγοράζουν» άτομα (μέλη της οικογένειας) προκειμένου αυτές να καταναλωθούν και από την οικογένεια. Έτσι στις σύγχρονες κοινωνίες η οικογένεια ως ομάδα είναι κατά κύριο λόγο μια μονάδα κατανάλωσης και όχι μια μονάδα παραγωγής και κατανάλωσης, όπως στις παραδοσιακές κοινωνίες.

γ) **Εκπαιδευτικές λειτουργίες:** Πρόκειται για λειτουργίες προκειμένου να εξασφαλιστεί η πολιτισμική αναπαραγωγή της κοινωνίας. Οι λειτουργίες αυτές μπορούν να διακριθούν σε λειτουργίες που αποβλέπουν στην απόκτηση γνώσεων και ικανοτήτων οι οποίες είναι απαραίτητες στην παραγωγή και στη λειτουργία της κοινωνικοποίησης. Στις παραδοσιακές κοινωνίες οι λειτουργίες της εκπαίδευσης και της κοινωνικοποίησης δεν διαχωρίζονται. Στις σύγχρονες όμως κοινωνίες η εκπαίδευση αποτελεί ευθύνη εξειδικευμένων θεσμών (σχολείο, Πανεπιστήμιο).

Αν η κοινωνικοποίηση περιλαμβάνεται στις λειτουργίες και άλλων φορέων αυτή παραμένει ως μια από τις σπουδαιότερες λειτουργίες της οικογένειας. Η κοινωνικοποίηση είναι μια λειτουργία που διαρκεί όσο και η ζωή του ανθρώπου και μέσα στην οικογένεια δεν περιορίζεται μόνο στην κοινωνικοποίηση των παιδιών, αντιθέτως καθώς η διάρκεια της ζωής επιμηκύνεται, καθώς η προσδωκόμενη διάρκεια της οικογενειακής ζωής έχει ήδη φθάσει και ξεπεράσει τα 50 χρόνια, καθώς η σύγχρονη μετασχηματισμοί που χαρακτηρίζουν την σύγχρονη κοινωνία επιβάλλουν συνεχείς αναπροσαρμογές τάσεων και συμπεριφορών, η λειτουργία αυτή της οικογένειας η είναι όχι μόνο καίριας

σημασίας για τα μέλη της και το κοινωνικό σύνολο αλλά και ενδεικτική των διαφοροποιήσεως που επιφέρει ο εξυγχρονισμός.

Ετσι στα πλαίσια της οικογένειας δεν είναι μόνο τα μεγαλύτερα ηλικίας μέλη που, με το παράδειγμά τους κυρίως «διδάσκουν» στα νεώτερα κανόνες συμπεριφοράς, τρόπους ενέργειας, αξίες. Είναι και τα νεώτερα μέλη που, περισσότερο ευαίσθητοι δέκτες των μηνυμάτων της εποχής και των επιπτώσεών τους, μεταφέρουν στο χώρο της οικογένειας και εισάγουν τους γονείς ή και τους παπούδες τους στις διαφοροποιήσεις που η εξέλιξη επιβάλλει στους κανόνες συμπεριφοράς και στους τρόπους ενέργειας.

δ) **Ψυχολογικές λειτουργίες:** Οι λειτουργίες αυτές συνίστανται κυρίως στην ικανοποίηση της ανάγκης των ατόμων να αισθάνονται ασφαλή και να απολαμβάνουν της στοργής των άλλων. Στις σύγχρονες κοινωνίες δημιουργείται ρευστότητα στις κοινωνικές σχέσεις από τους γρήγορους κοινωνικούς μετασχηματισμούς και επομένως ανασφάλεια στα άτομα. Ένα από τα προβλήματα της σύγχρονης οικογένειας είναι, οι συχνά υπερβολικές προσδοκίες των μελών της για σταθερότητα και ασφάλεια -προσδοκίες στις οποίες η σημερινή οικογένεια δύσκολα μπορεί να ανταποκριθεί.

Μια σημαντικότερη εξέλιξη είναι η σταδιακή απώλεια από την οικογένεια της άλλοτε σημαντικής λειτουργίας κάλυψης των προνοιακών αναγκών των μελών της. Μια σειρά από εξειδικευμένους φορείς ανέλαβαν πλέον την φροντίδα των ασθενών και των αδύναμων, των βρεφών και των ηλικιωμένων. Η εξέλιξη αυτή τείνει να αποδεσμεύσει την υλική μέριμνα από την συναισθηματική στήριξη που παραμένει ευθύνη της οικογένειας. Η στήριξη αυτή επαυξάνει την ήδη τεράστια σημασία που οι ψυχολογικές λειτουργίες της οικογένειας έχουν προσλάβει στις σύγχρονες κοινωνίες. (Λ. Μ. Μουσούρη 1989 σελ. 16 - 23)

ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

«Η εκπαίδευση ως κοινωνικός θεσμός έχει στόχο μέσω της παροχής γνώσεων την ανάπτυξη του λόγου, την ενδυνάμωση της αντιληπτικής ικανότητας στη βάση των ατομικών δυνατοτήτων και των επιθυμιών του κάθε ατόμου και την ένταξη των ατομικών αυτών αναγκών και επιθυμιών στην κοινωνία γενικότερα» (Σήλια Νικολαΐδου 1993 σελ. 100)

Το έργο αυτό της αγωγής του χαρακτήρα θεωρείται σαν το κυριότερο έργο της σχολικής αγωγής - σχολείο. Η εκπαιδευτική διαδικασία είναι καθοριστική για την κοινωνικοποίηση του ατόμου. Η κοινωνικοποίηση αποτελεί καθολικό κοινωνικό φαινόμενο, ο τρόπος μετάδοσης της γνώσης όμως, παρουσιάζει στην πορεία της ιστορίας σημαντικές διαφορές από κοινωνία σε κοινωνία.

Η επίδραση των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών καθώς και οι θέσεις και οι απόψεις σχετικά με το ρόλο της εκπαίδευσης επηρέασαν σημαντικά τις αντιλήψεις, τις μεθόδους και το περιεχόμενο της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Στις παραδοσιακές κοινωνίες η μετάδοση των γνώσεων αποτελούσε «κλειστό» σύστημα (εκπαίδευση μόνο για τους λίγους της άρχουσας τάξης). Στις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες η ανάπτυξη της γνώσης και η αποτελεσματική μετάδοσή της αποτελεί μέσο για την ευρύτερη οικονομική τους ανάπτυξη, με αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικές διαδικασίες να αποτελούν κυρίαρχο στοιχείο ρύθμισης της κοινωνικής ανέλιξης των μελών αυτών των κοινωνιών.

Όσον αφορά τη διαφοροποίηση των αξιών και την επίδρασή τους στις σχολικές σχέσεις ο Α. Κοσμόπουλος (1990) αναφέρει: Τα γνωρίσματα της σύγχρονης δυτικής κοινωνίας οδηγούν τις διανθρώπινες σχέσεις οι οποίες ανταποκρίνονται στις ψυχολογικές και τις αναπτυξιακές ανάγκες του ανθρώπου σε εξαφάνιση στα αστικά κυρίως περιβάλλοντα. Οι σχέσεις σε γενικές γραμμές εμποδίζουν

την ανάπτυξη του προσώπου γιατί στο σύνολό τους είναι: μαζικές, απρόσωπες, ανταγωνιστικές και νοσηρές.

«Οι επιπτώσεις των κοινωνικών σχέσεων πάνω στις σχολικές σχέσεις είναι αρνητικές γιατί εμπνέουν μια αντιφατική παιδαγωγική δεοντολογία. Η διανθρώπινες σχέσεις είναι παιδαγωγικές εφόσον είναι ικανές να διευκολύνουν και να υποστηρίξουν την δεδομένη και καθολική αναπτυξιακή πορεία του νεαρού ανθρώπου. Η πραγματικότητα όμως των σημερινών διανθρώπινων σχέσεων όχι απλώς δεν διευκολύνει αλλά και την εμποδίζει» (Torsten Husen 1991 σελ. 73)

Το φαινόμενο της κυριαρχίας των υλιστικών αξιών και των ωφελισμιστικών αντιλήψεων στην εποχή μας επηρεάζει άσχημα τις σχολικές σχέσεις. Ο υπερτονισμός των υλικών αξιών της ζωής και της σχεδόν επισκίασης αξιών άλλου περιεχομένου από την αξία του χρήματος οδηγεί στην υποβάθμιση των πνευματικών αξιών και την υποτίμηση εκείνων των σπουδών που δεν αποβλέπουν σε άμεση οικονομική ή κοινωνική ωφέλεια, (που δεν υπηρετούν π.χ. την κοινωνική διάκριση και άνοδο). Επακόλουθο αυτού του κλίματος είναι η κυριαρχία ενός τεχνοκρατικού πνεύματος στην Εκπαίδευση και η πτώχευση της ιδέας του σχολείου ως ανθρωποπλαστικού, η στροφή των μαθητων στον πρόωρο επαγγελματισμό και στην πρόωρη ειδίκευση. Καθημερινά λοιπόν το Σχολείο χάνει την έννοια του μέσα από μεταρρυθμιστικές αναδιοργανώσεις, σαν ανθρωποπλαστικού μέσου και παρουσιάζεται σαν τόπος μηχανικής συναρμολόγησης αποσπασματικών γνώσεων, απαραίτητων για την είσοδο των μαθητών στις Ανώτατες και Ανώτερες σχολές. Και όχι μόνο αυτό. Το άγχος της επαγγελματικής αποκατάστασης ωθεί τους μαθητές να απουσιάζουν από τα μαθήματα που δεν τους είναι χρήσιμα και αναθέτουν το κύριο έργο της προετοιμασίας τους για τις Ανώτερες Σχολές στα Φροντιστήρια, πηγαίνοντας στο σχολείο μόνο από το φόβο των απουσιών και το βαθμό του Απολυτηρίου.

Το σχολείο λοιπόν μέσα σ'αυτή την ψυχολογική ατμόσφαιρα δεν μεταβάλλεται σε χώρο διανθρώπινων σχέσεων αλλά απειλείται και η διάλυσή του.

Συμπερασματικά το να δημιουργηθεί ένα νέο κλίμα σχέσεων στο σχολείο παραμένει απραγματοποίητο και έτσι οι μαθητές μέσα στο δεδομένο ψυχολογικό κλίμα (άγχος - πίεση) απομακρύνονται από το σχολείο, το δάσκαλο, τα μαθήματα, δουλεύοντας μηχανικά στο χώρο της μάθησης που είναι ξένη προς τους σκοπούς και τα όνειρά τους. (Α. Κοσμόπουλος 1990 σελ. 34 - 40)

Σύμφωνα με τον Α. Κοσμόπουλο (1990) σελ. 41 - 44 μια δεύτερη αιτία της διαφοροποίησης στις σχολικές σχέσεις είναι το φαινόμενο του καταναλωτισμού. Η επιδίωξη των ανέσεων, κατάσταση στην καταναλωτική κοινωνία της σύγχρονης πόλης, στην καθημερινή ζωή μετέβαλε τους ανθρώπους σε ένα παθητικό σύνολο, όλο και περισσότερο εξαρτημένο, όχι τόσο από τις φυσικές όσο από τις κοινωνικές συνθήκες.

Κάποτε ο άνθρωπος προκειμένου να αντιμετωπίσει την ανάγκη επιβίωσης, ξεπερνούσε τις πρακτικές και φυσικές δυσκολίες αναπτύσσοντας την ψυχολογική, φυσική και ηθική ανθεκτικότητά του. Αντίθετα σήμερα και κυρίως μέσα στο αστικό περιβάλλον, η χωρίς κορεσμό αναζήτηση των ανέσεων, αδρανοποιεί τον άνθρωπο μειώνοντας τη δύναμη υπομονής και επιμονής, κάνοντάς τον να λειτουργεί αρνητικά σε βάρος και της ψυχικής και της βιολογικής αντοχής του.

Αναπόφευκτα η επιδίωξη των ανέσεων επεμβαίνει και στις σχολικές σχέσεις κάνοντας τους καθηγητές και τους μαθητές να χάνουν όλο και περισσότερο την ικανότητα να εργάζονται για ένα σκοπό που δεν έχει άμεσα αποτελέσματα. Όμως η εφαρμογή μιας παιδαγωγικής των ανέσεων είναι αδύνατη γιατί η οικειοποίηση των αγαθών της παιδείας απαιτεί υπομονή και επιμονή, απαιτεί χρόνο, θέληση και προσπάθεια τόσο για την κατάκτηση τεχνικών ικανοτήτων όσο και για την απόκτηση ψυχοπνευματικής ετοιμότητας που εγγυάται την γνησιότητα και παιδαγωγικότητα των σχέσεων.

Επίσης το κοινωνικό πλαίσιο ωθεί τα άτομα σε μια συμπεριφορά βιασύνης, προχειρότητας, αστάθειας εμποδίζοντας το έργο της μάθησης και ανάπτυξης των σχέσεων. Ο εντατικός ρυθμός ζωής και εργασίας που από την κοινωνία πέρασε στο σχολείο πιέζει τον μαθητή και τον κάνει να αρκεστεί στην εξωτερική και επιφανειακή κατάσταση των πραγμάτων και γενικότερα σε μια ζωή εξωστρεφή, ρηχή από ουσιαστικά ενδιαφέροντα.

Οι σημερινοί μαθητές κουράζονται ίσως περισσότερο, ακόμη και από πολλούς εργαζόμενους ενήλικες. Η κούραση αυτή δεν αφήνει πολλά περιθώρια για να προσπαθήσουν οι μαθητές να αλλάξουν τις υπάρχουσες σχολικές σχέσεις και ειδικότερα δεν επιτρέπει στους μαθητές οι οποίοι βρίσκονται σ'αυτή την ηλικία που είναι η πιο σημαντική για τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς τους να ανακαλύψουν την εσωτερική τους ταυτότητα και να αποκτήσουν την αυτογνωσία.

Σαν επίπτωση των σύγχρονων σχέσεων στο σχολείο ο Α. Κοσμόπουλος (1990) σελ. 45 - 61 θεωρεί το άσχετο και τη μοναχικότητα του σημερινού ανθρώπου. Το άσχετο αποτελεί χαρακτηριστικό της εποχής και δηλώνει την έλλειψη σχέσης μεταξύ των προσωπικών αναγκών του ανθρώπου, με το συμφέρον του και το συμφέρον της κοινωνίας καθώς και τις σχέσεις του με πρόσωπα και με πράγματα.

Οι σχέσεις που επικρατούν δεν βοηθούν τα παιδιά να ικανοποιήσουν τις ανάγκες τους για προστασία, στήριγμα καθώς και για συντροφικότητα, θαλπωρή και κατανόηση που επικρατούν σε όλους τους τομείς της ζωής τους, οικογένεια, σχολείο, φίλοι.

Τα σημερινά παιδιά μεγαλώνουν χωρίς την απαραίτητη παιδαγωγική αντιμετώπιση από τους γονείς τους, οι οποίοι βιώνουν και αυτοί καθημερινά το άγχος και την κόπωση. Αλλά και φίλους δεν έχουν τα σημερινά παιδιά. Όταν είναι μικρά δεν γνωρίζουν τη γειτονιά σαν τόπο παιχνιδιού, αλλά μόνο το

δωμάτιο και τον κόσμο της τηλεόρασης. Και όταν μεγαλώσουν βιώνουν τον εξουθενωτικό ανταγωνισμό των συνομηλίκων τους. Έτσι το αίσθημα της μοναξιάς γίνεται καθημερινά ο μοναδικός σύντροφος του σύγχρονου νέου ανθρώπου.

Ο κοινωνικός και ατομικός ανταγωνισμός είναι αποτέλεσμα του υπάρχοντος κοινωνικού - πολιτικού συστήματος και πλήττει τις διανθρώπινες και σχολικές σχέσεις. Η εξυπηρέτηση των ατομικών συμφερόντων και μόνο οδηγεί στο να αντιμετωπίζεται ο άλλος άνθρωπος σαν απειλή. Τη γνήσια σχέση αντικαθιστά η καχυποψία και ο φόβος.

Η ψυχολογία του ανταγωνισμού έχει μεταφερθεί και στο σχολείο όπου αναπαράγεται στην πράξη το ατομικιστικό πνεύμα, π.χ. οι μαθητές κρίνονται για την ατομική τους επίδοση και βαθμολογούνται και σε περίπτωση κάποιας πράξης ανυπακοής προτιμούν την ατομική τους «διάσωση» και μαθαίνουν να προδίνουν το συμμαθητή τους. Επίσης η ανταγωνιστικότητα βρίσκεται και στις σχέσεις μεταξύ δασκάλων και μαθητών. Ο δάσκαλος συμπεριφέρεται με τον αέρα που δίνει η θέση εξουσίας και ο μαθητής επαναστατεί με τη σειρά του περιφρονώντας θεσμούς και πρόσωπα.

Η μαζοποίηση και το απρόσωπο αποτελούν την τελευταία έκφραση των επιπτώσεων των σύγχρονων σχέσεων στο σχολείο. Με την βιομηχανική επανάσταση ο πληθυσμιακός συνωστισμός επέβαλε μια αυστηρότερη και περισσότερο μηχανική οργάνωση της ζωής. Απειλείται να διαμορφωθεί ένα νέο είδος ανθρώπου χωρίς προσωπικά χαρακτηριστικά και ιδιομορφία συμπεριφοράς, χωρίς την ποικιλία της ιδιωτικής ζωής.

Η μαζικότητα των σχέσεων κυριαρχεί και στο σχολικό χώρο και εξαφανίζει την δυνατότητα ανάπτυξης και λειτουργίας του μαθητή σαν προσώπου. Τα σχολεία είναι συνήθως τόσο πολυπληθή, ώστε να κυριαρχεί σ'αυτά η ανωνυμία, η οργανωμένη και κατευθυνόμενη ζωή. Αυτό που φαίνεται να ενδιαφέρει το σχολείο των μαζικών σχέσεων είναι η παραγωγή δηλαδή η μάθηση αλλά

μάθηση χωρίς προσωπική συμμετοχή του υποκείμενου (μαθητή) δεν μπορεί να υπάρξει.

«Η ανάλυση των εκπαιδευτικών πραγμάτων δείχνει, πως όσο το σχολείο οικοδομείται πάνω στα δομικά πρότυπα της βιομηχανικής, όσο η σχολική ατμόσφαιρα είναι ατμόσφαιρα ανταγωνισμού, όσο τα προσφερόμενα διδακτικά αγαθά δεν έχουν καμιά λειτουργική σχέση με τις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα του μαθητή, τόσο και το σχολείο αποτυγχάνει στις δυο βασικότερες προοπτικές τους: να υπηρετήσει το πραγματικό συμφέρον του μαθητή και το πραγματικό και μακροχρόνιο συμφέρον της ανθρώπινης κοινωνίας» (Α. Κοσμόπουλος 1990 σελ. 57)

Σύμφωνα με την Σύλια Νικολαΐδου (1993) σελ. 292 - 300 το σχολείο ως εκλογικευμένος κοινωνικός χώρος αποτελεί ένα ενδιάμεσο πλαίσιο ανάμεσα στο κλειστό οικογενειακό περιβάλλον και την ευρύτερη κοινωνία. Το σχολείο σαν μικρόκοσμος της κοινωνίας αποτελεί ένα αυστηρά δομημένο σύστημα όπου επικρατούν συγκεκριμένοι κανόνες και πειθαρχία, διαμορφώνοντας σταδιακά στην συνείδηση του παιδιού δύο έννοιες: αυτή του κοινωνικού χώρου και αυτή του σχολικού χώρου.

Στα τέλη του 18ου αιώνα σαν μέθοδος διδασκαλίας εφαρμόζεται η αλληλοδιδασκτική (οι μεγαλύτεροι μαθητές διδάσκουν τους μικρότερους), η οποία επέδρασε καθοριστικά στη διαμόρφωση της σχολικής αίθουσας. Συγκεκριμένα η αίθουσα είναι ορθογώνια, με μεγάλα αντικρουστά παράθυρα, η πόρτα της εξόδου είναι κοντά στην έδρα του δασκάλου για τον έλεγχο των μαθητών κ.λπ. Από αυτά τα χαρακτηριστικά πολλά έχουν επικρατήσει και σήμερα σε σχολικά κτίρια τα οποία διακρίνει η αυταρχική οργάνωση του χώρου.

Τον 19ο αιώνα λόγω της μεγάλης αύξησης των μαθητών της βασικής Εκπαίδευσης αντικαθίσταται η αλληλοδιδασκτική από την συνδιδασκτική μέθοδο διδασκαλίας και έτσι ο δάσκαλος πρέπει να διδάσκει σε ένα μεγάλο αριθμό

μαθητών. Οι μαθητές χωρίζονται μέσα στην τάξη από ομοιογενή τμήματα όπου στο ένα δίδασκε ο δάσκαλος και το άλλο αυτοαπασχολιόταν. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την περισσότερο αυταρχική οργάνωση του χώρου με κύρια γνωρίσματα την μονοτονία, την τυποποίηση, την παντελή έλλειψη κοινόχρηστων χώρων, αιθουσών συγκέντρωσης.

Μέσα από αυτή την αυστηρή διάρθρωση και τυποποίηση του χώρου η δημιουργική δραστηριότητα και η κίνηση στην αίθουσα διδασκαλίας περιορίζεται ενώ η ομαδική συνεργασία δεν επιτρέπεται. Ολα αυτά συντελούν στον αυτοματισμό, στην πειθαρχία και υπακοή.

Ακόμα και το προαύλιο του σχολείου, ο μόνος υπαίθριος χώρος που είναι ο περισσότερο οικειοποιήσιμος χώρος από τους μαθητές αποτελεί χώρο πολλών χρήσεων όπως προσευχής, συγκέντρωσης, σωματικής αγωγής. Έτσι αποκτά μια λανθάνουσα λειτουργικότητα και δεν είναι ο κυρίαρχος χώρος παιχνιδιού.

Στα μέσα του 20ου αιώνα επικρατεί μια αντιαυταρχική ιδεολογία για το σχολείο, η οποία στόχο έχει να δώσει διέξοδο στην παιδική δημιουργικότητα και να αποτρέψει εκείνους τους μηχανισμούς που διαμορφώνουν στο παιδί αναστολές και καταπίεση. Προϋπόθεση για την διαμόρφωση αυτών των συνθηκών ήταν η δημιουργία ενός νέου ευέλικτου μοντέλου οργάνωσης του σχολικού χώρου. Σύμφωνα με αυτό το μοντέλο θα υπάρχει μεγάλος χώρος διδασκαλίας, με μεταβλητά εσωτερικά χωρίσματα, κοινόχρηστους χώρους για συγκεντρώσεις και κοινωνικές επαφές και μικρούς χώρους για ατομική χρήση.

Στον Ελλαδικό χώρο η οργάνωση, του σχολικού περιβάλλοντος παρουσιάζει πολλές δυσλειτουργίες και αδυναμίες. Ο υψηλός συντελεστής εκμετάλλευσης του οικοπέδου οδηγεί στην συμπίεση των χώρων διδασκαλίας και των χώρων άθλησης. Επίσης οι συνθήκες επιδεινώνονται με τη συστέγαση δυο ή τριών σχολείων και τη λειτουργία τους σε βάρδιες. Ένα άλλο γνώρισμα είναι η

δημιουργία μεγάλων σχολικών συγκροτημάτων μακριά από τις κατοικίες των μαθητών, με αποτέλεσμα να δημιουργείται έντονο το αίσθημα της αποξένωσης και της ανασφάλειας στους μαθητές που φοιτούν σ'αυτά.

Όσον αφορά την εσωτερική οργάνωση του σχολικού χώρου, οι αίθουσες είναι η μια δίπλα στην άλλη συνδεδεμένες με ένα διάδρομο κι αυτό αποτελεί τη βάση στην οποία στηρίζεται η υπόλοιπη διάρθρωση των επιμέρους χώρων. Στις αίθουσες η διάταξη των θρανίων, σε παράλληλες σειρές, με τον πίνακα στην κορυφή της αίθουσας και την έδρα του καθηγητή απέναντι από τα θρανία των μαθητών, αποτρέπει την συνεργασία ανάμεσα στους μαθητές και δεικνύει μια ξεπερασμένη εκπαιδευτική σχέση και μέθοδο διδασκαλίας.

Εκτός από την αυταρχική οργάνωση του χώρου υπάρχει και άκαμπτη οργάνωση του χρόνου (καθορισμένος χρόνος σχολικού ωρολόγιου προγράμματος) που απομονώνει το σχολικό περιβάλλον από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της γειτονιάς και του σπιτιού.

«Ο χώρος του σχολείου αποκτά μια απωθητική εικόνα, ταυτίζεται με μια εξαναγκαστική διαδικασία, απομονώνεται. Μαθητές και διδάσκοντες νιώθουν αποξενωμένοι σε ένα χώρο που εξ ορισμού θά'πρεπε να αποτελεί χώρο ανάπτυξης των δημιουργικών τους ικανοτήτων» (Σ. Νικολαΐδη 1993 σελ. 301)

ΕΡΓΑΣΙΑ

Ο όρος εργασία νοείται σαν μια λογική δραστηριότητα του ανθρώπου με σκοπό τον μετασχηματισμό και την προσαρμογή των φυσικών αγαθών στις ανθρώπινες ανάγκες. Η εργασία είναι ατομική και κοινωνική δραστηριότητα του ανθρώπου και με αυτή την έννοια αποτελεί πρωταρχικό στοιχείο για την ύπαρξη οργανωμένων ανθρώπινων κοινωνιών.

Σύμφωνα με το «χρηστικό λεξικό κοινωνιολογίας» του Δ. Τσαούση (1987), η εργασία ορίζεται ως ενέργεια που αποτελεί το μέσον για την επιτέλεση συγκεκριμένου αποτελέσματος (π.χ. εκτέλεση έργου, προσφορά υπηρεσίας, παραγωγή προϊόντος κ.λπ.), που προσφέρεται με αντάλλαγμα.

Είναι βέβαια γνωστό ότι η κοινωνική δομή μιας κοινωνίας δεν παραμένει σταθερή στο χρόνο. Η επαγγελματική διάρθρωση μεταβάλλεται γιατί η τεχνολογική πρόοδος συντέλεσε ώστε άλλα επαγγέλματα να εξαφανιστούν και άλλα να εμφανιστούν. Γενικά σε κάθε βιομηχανική χώρα μεγάλο μέρος του πληθυσμού ήταν υποχρεωμένο να εξασκήσει επαγγέλματα που ήταν πολύ διαφορετικά από εκείνα που εξασκούσαν οι γεννήτορές τους.

Κατά τον 19ο και 20ο αιώνα, ύστερα από τη βιομηχανική επανάσταση και την τεχνολογική εξέλιξη, αυξήθηκε σημαντικά το ποσοστό του εργατικού δυναμικού για επαγγέλματα που συνδέονται με τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες και ελαττώθηκε αντίστοιχα το ποσοστό εκείνων που απασχολούνται στη γεωργία.

Η τελευταία και σημαντική αλλαγή που έλαβε χώρα στις πόλεις των ανεπτυγμένων κρατών ήταν η μείωση των απασχολήσεων στο βιομηχανικό τομέα προς όφελος των υπηρεσιών, μια τάση η οποία ξεκίνησε από τις δεκαετίες του 1920 και 1930 και δεν φαίνεται να τερματίζεται για πολλές δεκαετίες ακόμη.

Το ερώτημα που γεννιέται είναι κατά πόσο για τον αστό πολίτη της σύγχρονης εποχής, η παραγωγική δραστηριότητα είναι μια αναγκαιότητα και πέρα από αυτό, μια έκφραση της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Αν και η εργασία αποτελεί το μέσο και ο άνθρωπος το σκοπό (εργασία μέσο για την ανθρώπινη ολοκλήρωση), όμως η αρχική αυτή σχέση στις μέρες μας έχει αντιστραφεί. Ο άνθρωπος σήμερα μέσα από τον τρόπο οργάνωσης των συνθηκών εργασίας μοιάζει να έχει μετατραπεί σε μέσο και η εργασία σε σκοπό.

Επίσης αν λάβουμε υπόψη ότι οι εργαζόμενοι καταναλίσκουν στην πλειονότητά τους το 1/3 των ωρών του 24ώρου στο χώρο εργασίας τότε, η συμπεριφορά τους μέσα σ'αυτόν καθώς και η επίδραση που αυτός ασκεί πάνω τους, έχει σημαντικές επιπτώσεις στην απόδοσή τους (παραγωγική δραστηριότητα), στην ψυχοβιολογική τους εξέλιξη (τρόπος βίωσης του εργασιακού χώρου), στην ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους, στην επικοινωνία με τους συναδέλφους τους αλλά και στη διαμόρφωση της κοινωνικής τους συνείδησης.

Ας αναφερθούμε όμως περιληπτικά στις κυριότερες θεωρίες που αναπτύχθηκαν στις αρχές του 20ου αιώνα για την αύξηση της αποδοτικότητας των εργαζομένων:

α) F.M. Taylor: «Ο άνθρωπος εκ φύσεως απεχθάνεται να εργάζεται και γ'αυτό επιδιώκει να πράττει το αντίθετο. Αναζητά την ασφάλεια, αποφεύγει τις ευθύνες και δεν διακινδυνεύει να αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, αποδεχόμενος ευχαρίστως υποδείξεις και εντολές που θα τον ελαφρύνουν. Η διττή φύση του -σώμα και πνεύμα- του επιτρέπει να χρησιμοποιεί για την παραγωγική του δραστηριότητα ένα από τα δύο (ή και τα δύο) διαφορετικά αυτά στοιχεία. Έτσι στην περίπτωση της χειρωνακτικής εργασίας το σώμα του ανθρώπου δεν αποτελεί παρά προέκταση της (ίδιας της μηχανής (θεώρηση του ανθρώπου ως βιολογικής μηχανής). Σύμφωνα μ'αυτό, αν στον εργασιακό χώρο επικρατούν ιδανικές συνθήκες εργασίας ως προς τα φυσικά χαρακτηριστικά (φωτισμός,

ηλιασμός, αερισμός), τότε θα πρέπει και η βιολογική μηχανή (άνθρωπος), να λειτουργεί ιδανικά» (F.M. Taylor, The Principles of Scientific Management, Harper and Row, 1911)

Μέσα από αυτές τις παραδοχές ο Taylor προτείνει ουσιαστικές αλλαγές τόσο στην οργάνωση της εργασίας, όσο και στην οργάνωση του χώρου της (τυποποίηση των κινήσεων μέσα στον εργασιακό χώρο, καθορισμός απόλυτου χρόνου, περιορισμό των νεκρών χρόνων). Για κάθε δουλειά πρέπει να χρησιμοποιείται το καταλληλότερο άτομο και να επιλέγεται η καλύτερη λύση και αυτά τα δύο να συνδυάζονται με την ανάλογη αμοιβή.

Είναι φανερό ότι ο Taylor χαρακτηρίζεται από έναν αυταρχικό ορθολογισμό που αγνοεί τις ιδιαιτερότητες της ανθρώπινης φύσης (αυθορμητισμός, δημιουργικότητα), οδηγώντας την σε κατακερματισμό.

β) E. Mayo: Σε αντίθεση με τις απόψεις του Taylor, τα πειράματα του E. Mayo έδωσαν μεγαλύτερη έμφαση στον ανθρώπινο παράγοντα και η αντίληψη αυτή παγιώθηκε μεταπολεμικά (οργάνωση της εργασίας στη βάση της αλληλεπίδρασης μεταξύ της ανθρώπινης συμπεριφοράς και της βελτίωσης τόσο των συνθηκών εργασίας όσο και των ανθρώπινων σχέσεων).

«Ο μέσος άνθρωπος δεν έχει έμφυτη απέχθεια προς την εργασία καθαυτή και δεν αισθάνεται αποστροφή ή φόβο ως προς την ανάληψη ευθυνών. Αντίθετα η εργασία υπό ορισμένες προϋποθέσεις προξενεί ευχαρίστηση οπότε επιζητείται. Αποφεύγεται μόνο στην περίπτωση που δημιουργεί στο άτομο δυσάρεστα συναισθήματα και απογοήτευση. Σε ευνοϊκές συνθήκες το άτομο επιζητεί τις ευθύνες, αναπτύσσει τη φαντασία του και εκφράζει τη δημιουργικότητά του. Αν ένα μεγάλο μέρος του εργατικού δυναμικού παρουσιάζει νωθρότητα, αδιαφορία, έλλειψη ενδιαφερόντων, αυτό οφείλεται όχι σε έμφυτες τάσεις του ανθρώπου αλλά σε επίκτητες συνήθειες άμεσα συνδεδεμένες με την

ποιότητα και οργάνωση της εργασίας» (A. Touraine, La societe post - industrie, Oenoel, Paris 1969, W. Sprott, Human Groups, Perguin, Harmondsworth 1975)

Οι αρχές του Ταιηλορισμού για την επιστημονική οργάνωση της εργασίας, οι μεταγενέστερες αντιλήψεις του Magor καθώς και οι πιο πρόσφατες αντιλήψεις για την αυτοδιαχείριση (δημοκρατική διοίκηση των επιχειρήσεων) έχουν στην υλική τους έκφραση άμεση επίπτωση στην οργάνωση των χώρων εργασίας, είτε πρόκειται για χώρους ομαδικής απασχόλησης (εργοστασιακούς χώρους), είτε για χώρους γραφειοκρατικής δραστηριότητας (τριτογενής τομέας, γραφεία). Τα τελευταία χρόνια η συνεχής αναδιοργάνωση του τρόπου και του χώρου εργασίας φανερώνει την προσπάθεια αύξησης του βαθμού οικειοποίησης του χώρου από τον εργαζόμενο.

Σύμφωνα με την Σ. Νικολαΐδου (1993) σχετικά με την εργασία χθες και σήμερα η παλαιότερη οργάνωση της βιομηχανικής παραγωγής που βασίζονταν στην αλυσίδα και είχε κύρια χαρακτηριστικά τη συνεχή ροή και τον κατακερματισμό της ατομικής εργασίας (ένας άνθρωπος, ένας χειρισμός, μια θέση), αντικαθίσταται από την ομάδα των εργαζομένων οι οποίοι εκτελούν μια ομάδα εργασιών που καταλήγει σ'ένα ολοκληρωμένο ως ένα βαθμό «προϊόν». Ως προς τη φύση της εργασίας, η οργάνωση εργασίας και χώρου μπορούν, για την ίδια δραστηριότητα, είτε να αναγκάσουν τους εργαζομένους να τη διακπεραιώσουν με μια μονότονη αλληλουχία κινήσεων (που αυξάνει αναγκαστικά ένταση και κόπωση), ή να τους επιτρέψουν να την εκτελέσουν με άνεση διευκολύνοντας την προσαρμογή τους και ενισχύοντας την πρωτοβουλία, τα ενδιαφέροντα και την δημιουργικότητά τους.

Ωστόσο μπορεί να διαπιστωθεί ότι το άτομο ή η ομάδα είναι πάντοτε αναγκασμένοι να παράγουν ένα αυστηρά προκαθορισμένο (από τη διοίκηση) αριθμό κομματιών - προϊόντων. Οι καινούργιοι καταναγκασμοί, λιγότερο εμφανείς, εξίσου υπάρχουν.

Όσον αφορά τους χώρους της γραφειοκρατικής απασχόλησης όπου σήμερα απασχολείται μια πληθώρα υπαλλήλων, η ανάγκη στέγασης του πλήθους αυτού, που χρειάζεται βασικά ένα γραφείο και μια καρέκλα δεν αποτελεί δυσεπίλυτα προβλήματα. Για μεγαλύτερο έλεγχο των εργαζομένων οι εταιρείες κατέργησαν τους διαχωριστικούς τοίχους ή τους αντικατέστησαν με γυάλινα διαχωριστικά. Και εδώ δημιουργήθηκε αντίδραση από τους εργαζόμενους, που προσπαθούν με κάθε τρόπο να περιορίσουν την παραβίαση του προσωπικού τους χώρου. Όταν κατανοήθηκαν οι ψυχολογικές αντιδράσεις που δημιουργούσε η διάταξη των εργαζομένων σε στοιχισμένες σειρές τραπεζιών (τρόπος οργάνωσης του εργασιακού χώρου που δημιουργεί μια ανώνυμη μάζα γραφειοκρατικών υπαλλήλων με ελάχιστες ή καθόλου δυνατότητες δημιουργικής έκφρασης), άρχισε να διαμορφώνεται μια πιο ευέλικτη διάταξη γραφείων. Ωστόσο το περιορισμένο του χώρου δεν επιτρέπει σημαντικές ανακατατάξεις. (Σήλια Νικολαΐδου 1993 σελ. 301 - 314)

Για το ίδιο θέμα ο κ. Γ. Γκρίτζαλης (1975) αναφέρει ότι με το που συνειδητοποιήθηκαν οι αφύσικες συνθήκες εργασίας πολλοί τις θεώρησαν σαν μοιραία κατάσταση του νέου τρόπου παραγωγής και έσπευσαν να βεβαιώσουν ότι η σωτηρία δεν βρίσκεται μέσα στα πλαίσια εργασίας αλλά εκτός αυτής. Οι περισσότερες διεκδικήσεις προς μείωση του χρόνου εργασίας μέσα στην ημέρα, την εβδομάδα, το έτος και ολόκληρη την ενεργό ζωή, είχαν σα βάση αυτό το επιχείρημα. Επίσης από πολλούς θεωρήθηκε βέβαιο ότι η παροχή υψηλών αμοιβών εκ της εργασίας και η παροχή ανέσεων εκτός εργασίας, θα εξασφάλιζαν στους ανθρώπους την ευτυχία.

Η σύγχρονη όμως ιστορία των βιομηχανοποιημένων χωρών αποδεικνύει το αντίθετο. Από πρόσφατες ψυχοκοινωνιολογικές έρευνες διαπιστώθηκε ότι η εργασία και ο τρόπος που κανείς την εκτελεί κατασκευάζουν ένα ορισμένο «τύπο» ανθρώπου με προκαθορισμένη συμπεριφορά. (Εκλογή, Μάρτιος '93, σελ.

Με την κατάργηση της αλυσίδας και την εργασία σε ομάδες (βιομηχανία) αυξάνεται η επικοινωνία, ο βαθμός αυτονομίας και η συνεργασία ανάμεσα στους εργαζόμενους, ενώ μειώνεται ο έλεγχος και περιορίζονται οι απουσίες, με φυσιολογικό αποτέλεσμα την αύξηση της παραγωγής. Ως προς την επικοινωνία η οργάνωση του εργασιακού χώρου άλλοτε την υποβοηθά και άλλοτε την αποτρέπει, όπως, για παράδειγμα συμβαίνει με τη μείωση της απόστασης μεταξύ εργοδότη και εργαζόμενου, την οργάνωση κοινών χώρων φαγητού (τραπεζαρία, καφετέριες), για όλους τους εργαζόμενους της επιχείρησης, ή με τη δημιουργία ιδιαίτερων χώρων (γενικά) για τους εργαζόμενους στο διευθυντικό ή στο εργατικό προσωπικό κ.λπ. Η διαρρύθμιση των χώρων στη βάση της ιεραρχικής διάρθρωσης της επιχείρησης (ιδιαίτερα στα γραφεία), αυξάνει την επικοινωνία στο εσωτερικό της ίδιας ομάδας, αλλά μειώνει το επίπεδο επικοινωνίας ανάμεσα στις άλλες ομάδες των εργαζομένων. Ως προς το θέμα του ελέγχου, η οργάνωση του εργασιακού χώρου επιδιώκει τη δυνατότητα οπτικής επιτήρησης της συμπεριφοράς του εργαζομένου από τον επόπτη κατά τη διάρκεια της εργασίας του.

Στο σχεδιασμό των χώρων των επιχειρήσεων δίνεται μεγάλη βαρύτητα στον περιορισμό των νεκρών χώρων. Παρόλα αυτά απουσιάζουν για τους εργαζόμενους οι προσωπικοί χώροι, οι χώροι ξεκούρασης κ.λπ. Παράλληλα στα επιμέρους στοιχεία του εργασιακού χώρου που αφορούν τα αρχιτεκτονικά και τεχνικά του χαρακτηριστικά (διαστάσεις, φωτισμός, αερισμός, χρώμα, διάταξη και πυκνότητα των αντικειμένων), καθώς και η γενικότερη κατάστασή του (συντήρηση, καθαριότητα) έχουν γίνει κάποιες βελτιώσεις τελευταία και δεν αμφισβητείται ότι είναι στοιχεία που επιδρούν καθοριστικά στο βαθμό οικειοποίησης ή άπωσης που προξενεί στον εργαζόμενο.

Η πρόθεση δημιουργίας ενός φιλικότερου εργασιακού χώρου, ως απαραίτητου εργαλείου για την αύξηση της παραγωγικότητας των εργαζομένων ωθεί τους σχεδιαστές εργασιακών χώρων να προτείνουν λύσεις που προτάσσουν την

εικόνα ενός «ιδανικού εργασιακού χώρου». Ανάλογα με τη χώρα και το επίπεδο ανάπτυξης, οι λύσεις του προβλήματος διέρχονται διάφορα στάδια. Ακόμα και ο πιο ιδανικά σχεδιασμένος και οργανωμένος εργασιακός χώρος δεν παύει να είναι το πλαίσιο μόνο και όχι η ουσία, δηλαδή οι εκμεταλευτικές ανταγωνιστικές σχέσεις και το αποτέλεσμα, η ανάπτυξη της παραγωγής μέσω ενός καλοφτιαγμένου ανθρώπου μηχανής.

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας πολλαπλασίασε τις δυνατότητες μεγιστοποίησης του κέρδους. Κάτω από την πίεση μεγάλων επιχειρησιακών μονάδων, που κυριαρχούν στον διεθνή εμπορικό ανταγωνισμό, εξαφανίζονται βαθμιαία πολλά μικροεπαγγέλματα και μαζί τους ένας κόσμος παραδοσιακής ζωής. Υστερα από αυτά η μεγιστοποίηση του κέρδους και η μανία αύξησης της παραγωγικότητας αναδεικνύονται τυρανικές θεότητες του Νέου Κόσμου. Σιγά - σιγά, εγκαταλείπεται η ύπαθρος, η φύση και ο παραδοσιακός τρόπος ζωής.

Οι συνθήκες εργασίας μπορεί σήμερα να διευκολύνουν κάπως τον εργαζόμενο, αλλά όμως του στερούν τη χαρά της φυσικής και δημιουργικής σχέσης με το αντικείμενο της εργασίας του. Στο εξής μπορούν να αισθάνονται την εργασία σαν δημιουργία μόνο όσοι ασκούν ιδιωτικό έργο και όσοι απέμειναν στη βιοτεχνία και στη γεωργία. Το κύριο χαρακτηριστικό των περισσότερων εργαζομένων σήμερα είναι το ότι ψάχνουν να βρουν κάτι που τους δίνεται έτοιμο (λόγω της ρύθμισης των γνώσεων). Ενσωματώνονται στην ανώνυμη μάζα παίζοντας ένα ρόλο παθητικό - ελάχιστες φορές δημιουργικό.

Κατά τον Γκριτζάλη (1973) ο εργαζόμενος σήμερα δεν απολαμβάνει δημιουργικά τον ελεύθερο χρόνο του αλλά τον σκοτώνει. Σκοτώνει αυτό που με τόση επιμονή διεκδικεί. Η ταχύτητα, η ένταση αλλά και η μονοτονία είναι χαρακτηριστικά της σύγχρονης κοινωνίας που εκδηλώνονται και στην εργασία στην οποία ο άνθρωπος περνά τα πιο ζωτικά του χρόνια.

Ο εργαζόμενος θα βρίσκεται πάντα παγιδευμένος ανάμεσα στις επιθυμίες του που δεν βρήκαν διέξοδο, στην αγωνία του να επιβιώσει, και στις ελπίδες του να του δοθεί ίσως η δυνατότητα να πραγματοποιήσει τα όνειρα και τις φιλοδοξίες του. Και η κατάσταση αυτή δεν έχει επιπτώσεις μόνο σ' αυτόν αλλά και στα υπόλοιπα μέλη της οικογένειάς του και τα μέλη της κοινωνίας με τα οποία συνδέεται.

Ο ρόλος του πατέρα, του συζύγου, του συγγενή, του φίλου, είναι δύσκολο να παιχτεί επικοδομητικά από έναν άνθρωπο ο οποίος πιέζεται από στενότητα χρόνου και τυποποίηση συμπεριφοράς. Το «προσαρμοσμένο» άτομο κατάντησε ένα άβουλο εξάρτημα της κοινωνικής μηχανής, αλλοτριώθηκε τόσο, ώστε να επιζητεί την υπεραπασχόληση επειδή βρίσκει τον εαυτό του.

«Η μεσαιωνική πόλη ήταν αρχικά ένας τρόπος για να ζήσεις. Η αστική πόλη είναι πρωταρχικά ένας τόπος για να δουλέψεις. Οι συντεχνίες μετέτρεψαν την πόλη σ' ένα κέντρο ανθρώπινης αλληλεγγύης, θρησκευτικής επικοινωνίας και πολιτιστικής ζωτικότητας μολονότι η εργασία ήταν απαραίτητη αυτών των στόχων, έγινε το όργανο της καλλιτεχνίας και της έκφρασης των δημιουργικών ανθρώπινων ικανοτήτων, όχι ένας αυτοσκοπός. Το εργοστάσιο υποβιβάζει την πόλη σ' ένα κέντρο παραγωγής για την παραγωγή και κατανάλωση για την κατανάλωση. Η προσωποποιημένη συλλογικότητα, που αντιπροσωπεύεται απ' το γένος, τη φυλή και τη συντεχνία αντικαθίσταται απ' τον ανώνυμο γραφειοκρατικό θεσμό, ή φορέα, ο οποίος στο βαθμό που προσφέρει μια κοινωνική υπηρεσία, το κάνει με ψυχρή αδιαφορία» (Μ. Μπούκτιν, 1979, σελ. 40)

ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

«Η νέα κοινωνία είναι μια μαζική κοινωνία ακριβώς υπό την έννοια ότι η μάζα του πληθυσμού έχει ενσωματωθεί στην κοινωνία. Το κέντρο της κοινωνίας (οι κεντρικοί θεσμοί και τα κεντρικά συστήματα αξιών που καθοδηγούν και νομιμοποιούν αυτούς τους θεσμούς), έχει επεκτείνει τα σύνορά του. Το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού «η μάζα» έχει τώρα στενότερη σχέση με το κέντρο απ'ότι στις παραδοσιακές κοινωνίες ή στις αρχικές φάσεις της νεότερης. Σε προγενέστερες κοινωνίες ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού συχνά η πλειοψηφία, γεννιόνταν και παρέμενε πάντα περιθωριακό» (E. Shils 1960 σελ. 137)

Λοιπόν η μαζική κοινωνία είναι ένα νέο φαινόμενο που εξελίχθηκε μέσα από την ιδέα της πόλεως. Βέβαια η ηθική συναίνεση της μαζικής κοινωνίας είναι ατελείς και η αμοιβαία εξωμείωση κέντρου (δηλαδή της ελίτ) και περιφέρειας (δηλαδή των μαζών) παραμένει ανολοκλήρωτη. Οι ταξικές συγκρούσεις, εθνοτικές προκαταλήψεις και οι διαταραγμένες προσωπικές σχέσεις εξακολουθούν να είναι σημαντικοί παράγοντες της σύγχρονης κοινωνίας αλλά δεν εμποδίζουν αυτή την εξωμείωση να φτάσει, για πρώτη φορά στην ιστορία, σε ένα πρωτοφανή βαθμό πραγμάτωσης.

Συγκεκριμένα ο E. Shils (1960) αναφέρει: η μαζική κοινωνία είναι μια βιομηχανική κοινωνία. Χωρίς την βιομηχανία, δηλαδή χωρίς την αντικατάσταση απλών εργαλείων με περίπλοκες μηχανές, η μαζική κοινωνία θα ήταν αδιανόητη. Οι σύγχρονες βιομηχανικές τεχνικές με τη δημιουργία ενός πολυσύνθετου δικτύου μεταφορών και επικοινωνιών, φέρνουν τα διάφορα μέρη της μαζικής κοινωνίας σε συχνή επαφή.

Η σύγχρονη τεχνολογία απελευθέρωσε τον άνθρωπο από το βάρος της σωματικά εξαντλητικής εργασίας και του έδωσε τα μέσα με τα οποία έγιναν

δυνατές νέες εμπειρίες στο επίπεδο των αισθήσεων, της συντροφικότητας και της ενδοσκόπησης. Είναι αλήθεια ότι η σύγχρονη βιομηχανική οργάνωση συνοδεύεται επίσης από μια γραφειοκρατική οργάνωση που συχνά είναι αντίθετη με τη ζωτική αλλά χαλαρή συναίνεση της μαζικής κοινωνίας. Παραμένει ωστόσο γεγονός ότι η σύγχρονη μαζική κοινωνία τείνει προς μια ηθική συναίνεση και μια πολιτική τάξη σύμφωνη με τον ενήλικο πληθυσμό.

Η μαζική κοινωνία έχει αφυπνίσει και εξυψώσει την ατομικότητα. Η ατομικότητα χαρακτηρίζεται από ένα άνοιγμα στην εμπειρία, μία ευαισθησία απέναντι στο νου και την προσωπικότητα άλλων ατόμων. Βοηθά τη δημιουργία προσωπικών συμπαθειών, ζει μέσα σ'αυτές, μεγαλώνει με την ανάπτυξη των ικανοτήτων του ανθρώπου για συναισθηματική κατανόηση.

Η μαζική κοινωνία έχει απελευθερώσει τις γνωστικές, αξιολογικές και ηθικές ικανότητες των ατόμων. Οι άνθρωποι κάνουν επιλογές πιο ελεύθεροι σε πολλούς τομείς της ζωής και αυτές οι επιλογές δεν γίνονται κατ'ανάγκη για λογαριασμό τους απ'την παράδοση ή την εξουσία. (E. Shils, 1969, sel. 139 - 140)

Αυτές οι παρατηρήσεις βέβαια δεν οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ατομικότητα, όπως αναπτύχθηκε στη μαζική κοινωνία υπάρχει σε καθολική κλίμακα. Ένα τμήμα του πληθυσμού της κοινωνίας ζει σε παθητική αποχαύνωση, αντιδρώντας αδιάφορα ή επιθετικά στο περιβάλλον του.

Για το τι είναι κουλτούρα έχουν καταγραφεί πάρα πολλοί ορισμοί. Σύμφωνα με την Κοινωνιολογία Γ' Λυκείου (1983), δύο είναι οι μορφές περιεχομένου που φαίνεται να κυριαρχούν

i) με κάποιο γενικό τρόπο κουλτούρα σημαίνει τέχνες και γράμματα και

ii) κουλτούρα σημαίνει τους τρόπους με τους οποίους σκεπτόμαστε, συναισθανόμαστε και δρούμε

Σχετικά με την κουλτούρα της μαζικής κοινωνίας ο E. Shils (1960) αναφέρει ότι οι θεμελιακές κατηγορίες της πολιτιστικής ζωής είναι ίδιες σ'όλες τις κοινωνίες. Τα βασικά στοιχεία της πολιτιστικής ύπαρξης είναι οι προσπάθειες των ανθρώπων να εξερευνήσουν και να εξηγήσουν το σύμπαν, να αντιληφθούν το νόημα των γεγονότων, να επιβεβαιώσουν τις αρχές της ηθικής και της δικαιοσύνης, να εξυμνήσουν και να καταγγείλουν την εξουσία, να διεγείρουν τις αισθήσεις με την ανταπόκριση με λέξεις, ήχους, σχήματα, χρώματα. Καμιά κοινωνία δεν μπορεί να πετύχει ποτέ πλήρη πολιτιστική συναίνεση. Όμως καθώς η μάζα του πληθυσμού αφυπνίζεται όταν διεγείρεται η περιέργεια, η αισθαντικότητα και η ηθική της ικανότητα, αρχίζει να αποκτά μια πιο λεπτή αντίληψη, να εκτιμά περισσότερο τα πιο γενικά στοιχεία μιας συγκεκριμένης αναπαράστασης και να γίνεται πιο πολύπλευρη στην αισθητική της πρόσληψης και έκφρασης.

Ο ίδιος συγγραφέας διακρίνει τη μαζική κουλτούρα σε τρία επίπεδα τα οποία είναι επίπεδα ποιότητας μετρήσιμα με αισθητικά, πνευματικά και ηθικά κριτήρια: η ανώτερη κουλτούρα διακρίνεται από τη σοβαρότητα του θεματικού περιεχομένου της δηλαδή την κεντρικότητα των προβλημάτων τα οποία πραγματεύεται, το βάθος και τη συνοχή των αντιλήψεων της, τη λεπτότητα και τον πλούτο του εκφραζόμενου αισθήματος. Το απόθεμα της ανώτερης κουλτούρας περιλαμβάνει την ποίηση, τα μυθιστορήματα, τη φιλοσοφία, την επιστημονική θεωρία και έρευνα, την γλυπτική, την ζωγραφική, τις μουσικές συνθέσεις, τα θεατρικά έργα, την ιστορία, την οικονομική, κοινωνική και πολιτική ανάλυση, την Αρχιτεκτονική και χειροτεχνία. Επίσης είναι πλουσιότερη σε περιεχόμενο καθώς περιλαμβάνει όχι μόνο την ανώτερη σύγχρονη παραγωγή αλλά και μεγάλο μέρος της εκλειπτυσμένης παραγωγής των παλαιότερων εποχών.

Η κατηγορία της **μέτριας κουλτούρας** περιλαμβάνει έργα τα οποία δεν ανταποκρίνονται στα κριτήρια εκτίμησης των έργων ανώτερης κουλτούρας. Περιλαμβάνει τα ίδια είδη με την ανώτερη κουλτούρα αλλά είναι λιγότερο πρωτότυπη

από αυτή και περισσότερο παραγωγική. Επίσης είναι πιο φτωχή συνήθως γιατί τα πολιτιστικά προϊόντα της έχουν βραχύτερη διάρκεια ζωής.

Στην τρίτη κατηγορία βρίσκεται η **βάνουση κουλτούρα** όπου η συμβολική επεξεργασία είναι ακόμη πιο στοιχειώδης. Ορισμένα είδη της είναι ταυτόσημα με είδη των προηγούμενων κατηγοριών, περιλαμβάνει ωστόσο παιχνίδια, θεάματα και εκφραστικές πράξεις με ελάχιστο συμβολικό περιεχόμενο. Το βάθος στο οποίο διεισδύει είναι αμελητέο, η λεπτότητα απουσιάζει και η ευαισθησία και η αντίληψη που τη χαρακτηρίζει είναι γενικά χονδροειδής.

Στη σημερινή εποχή η μέτρια και η βάνουση κουλτούρα, έχουν γνωρίσει τεράστια εξάπλωση αλλά επίσης έχει αυξηθεί και η κατανάλωση ανώτερης κουλτούρας. Η πιο πρωφανής λόγοι της εξάπλωσης στις δυο χαμηλότερες κατηγορίες είναι η μεγαλύτερη διαθεσιμότητα, η αύξηση του ελεύθερου χρόνου, οι μειωμένες σωματικές απαιτήσεις της εργασίας, η μεγαλύτερη ευημερία των τάξεων που κάποτε δούλευαν πολύ σκληρά και πολλές ώρες με μικρή αμοιβή, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου και η έξαρση της ατομικότητας.

Στη σύγχρονη κοινωνία, ο αριθμός των καταναλωτών ανώτερης κουλτούρας δεν ήταν ποτέ πολύ μεγάλος. Στις παραδοσιακές ήταν ακόμη μικρότερος. Οι κύριοι καταναλωτές των έργων ανώτερης κουλτούρας είναι οι διανοούμενοι, εκείνοι δηλαδή που η απασχόλησή τους απαιτεί πνευματική προετοιμασία και έμπρακτη εφαρμογή υψηλών πνευματικών δεξιοτήτων (καθηγητές πανεπιστημίου, επιστήμονες, φοιτητές, καλλιτέχνες, συγγραφείς, δημοσιογράφοι, γιατρούς, ένα μικρό τμήμα επιχειρηματιών, μηχανικών, άνθρωποι της εκκλησίας κ.ά.). Εξω από τα διανοητικά επαγγέλματα, οι καταναλωτές ανώτερης κουλτούρας είναι λίγοι και τυχαίοι.

Στις μεσαίες τάξεις η κατανάλωση των παραδοσιακών ειδών ανώτερης κουλτούρας δεν είναι μεγάλη. Τα λαϊκά περιοδικά, τα μυθιστορήματα μπεστ-σέλλερ, τα πολιτικά βιβλία παροδικού ενδιαφέροντος, η κατώτερη ποίηση, τα θρησκευτικής

έμπνευσης θεολογικά και ηθοπλαστικά έργα και οι βιογραφίες αποτελούσαν και εξακολουθούν να αποτελούν τον κύριο όγκο της πολιτιστικής τους κατανάλωσης. Πιο πρόσφατα τα κινηματογραφικά έργα και το ραδιόφωνο και ακόμη πιο πρόσφατα η τηλεόραση, παρέχουν το υλικό της πολιτιστικής τους κατανάλωσης που είναι θέματα μέτριας και βάνουσης κουλτούρας. Στις τάξεις αυτές καταναλώνονται μεγαλύτερες ποσότητες εξωθρησκευτικής, ανώτερης κουλτούρας απ'ότι συνέβαινε ως τώρα στην πορεία της νεότερης ιστορίας.

Όσον αφορά τη βιομηχανική και εργατική τάξη, στο σύνολό τους δεν καταναλώνουν σχεδόν τίποτε από την κληρονομιά και την τρέχουσα παραγωγή της ανώτερης κουλτούρας. Ελάχιστη από τη μέτρια κουλτούρα των συμβατικών ειδών φτάνει ως αυτές -αν εξαιρέσουμε περιοδικά όπως το Life. Το μεγαλύτερο μέρος της κουλτούρας τους όπως μεταδίδεται από τα μαζικά μέσα είναι βάνουσο -αστυνομικές ταινίες και τηλεοπτικά θεάματα, βιβλία τσέπης με βίαιη θεματολογία και κουλτούρα του κόσμου των σπορ.

Ένα μεγάλο μέρος της παραδοσιακής θρησκευτικής κουλτούρας ευδοκimei σε όλες τις μη διανοούμενες τάξεις. Μεγάλο μέρος της τοπικής και ταξικής κουλτούρας, που διατηρείται από την οικογένεια, τους γείτονες, τους φίλους, και από τους τοπικούς θεσμούς, επιβιώνει και είναι απίθανο να αντικατασταθεί από την ευρύτερη κουλτούρα που πηγάζει από το κέντρο.

Μια ιδιαίτερη κατηγορία πληθυσμού που δίνει έναν ξεχωριστό τόνο στη σημερινή κοινωνία είναι η «νεολαία». Πριν από την εμφάνιση της μαζικής κοινωνίας, η ανώτερη κουλτούρα ήταν χαρακτηριστικό ενός μικρού τμήματος των νέων ενώ η πλειονότητα ήταν εκτεθειμένη στη βάνουση κουλτούρα των μεγαλύτερων τους. Σήμερα, παρόλο που παρέχονται στη νεολαία δυνατότητες που δεν είχαν ποτέ πριν (παραμένουν για μεγάλο διάστημα μακριά από το μόχθο της εργασίας, κερδίζουν και ξοδεύουν σημαντικά ατομικά εισοδήματα) ωστόσο (η νεολαία) έχει γίνει ένας σημαντικός καταναλωτής μέτριας και βάνουσης κουλτούρας που μεταδίδεται από τα μαζικά μέσα, (υπερβολική

ποσότητα ελαφράς μουσικής, μέτριων και βάνουσιων ταινιών, περιοδικού τύπου και μορφών χορού) για να καταναλωθεί από αυτούς.

Το μεγαλύτερο μέρος της νεανικής μάζας (προερχόμενο από στρώματα της κοινωνίας που είχαν μικρή επαφή με την ανώτερη κουλτούρα), απαλλαγμένο από τις ευθύνες της οικογένειας και της πολιτικής ζωής κι έχοντας στη διάθεσή του ελεύθερο χρόνο και αγοραστική δύναμη, αποτελεί ένα ανυπόμονο και επικερδές, κοινό που ελκύει την προσοχή των μαζικών μέσων.

ΤΟ ΑΤΟΜΙΚΟ ΕΓΩ

«Η ολοκλήρωση του ατομικού εγώ εξαρτιέται απ'την ικανότητά του να ενσωματώνει την πληθώρα των διάφορων πλευρών της ανθρώπινης ζωής -την εργασία και το παιχνίδι, τη λογική και το συναίσθημα, το διανοητικό και το αισθησιακό, το ιδιωτικό και το κοινωνικό -σ'ένα συμπαγές και δημιουργικό σύνολο. Αυτή η διαδικασία ολοκλήρωσης δεν είναι ατομική και προσωπική δραστηριότητα αλλά εξαρτιέται πάρα πολύ απ'το βαθμό που η ίδια η κοινωνία ολοκληρώνεται υπαρκτά στην πορεία της καθημερινής ζωής». (Μ. Μπούκτσιν 1979 σελ. 81)

Μέσα από την οικογένεια, το γένος και το χωριό το άτομο ικανοποιούσε όλες τις όψεις της ζωής του. Μέσα σ'αυτές τις συγγενικές ομάδες και αστικές οντότητες, ανάτρεφε τα παιδιά του, εργαζόταν και έπαιζε, σκεπτόταν και ονειρευόταν, ασκούσε τα θρησκευτικά του καθήκοντα, συμμετείχε στην διοίκηση της κοινωνικής ζωής χωρίς να νοιώθει ότι οποιαδήποτε απ'αυτές τις όψεις ήταν διαχωρισμένη ή αντιτίθονταν στις άλλες, ο ατομικός μικρόκοσμος αντανακλούσε τον κοινωνικό μακρόκοσμο, το επιμέρους, το γενικό.

Η σημερινή πόλη διαχωρίζει αυτές τις όψεις της ζωής και τις παραδίδει, σε θεσμούς απογυμνώνοντας το εγώ απ'το πλούσιο περιεχόμενο της ζωής. Υποτάσσει το άτομο σ'ένα ευρύτερο κοινωνικό μηχανισμό και υπερατομικούς σκοπούς, αποκρυσταλλώνοντας τους πολύπλευρους κοινωνικούς του στόχους και δυνατότητες σαν ατομικές.

Για την εργασία ο παραπάνω συγγραφέας αναφέρει: η εργασία αποσπάται από το σπίτι και αφομοιώνεται από γιγάντιους οργανισμούς σε γραφεία και βιομηχανικές επιχειρήσεις. Χάνει το νόημά της για τον άνθρωπο όχι μόνο σαν αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας αλλά κι εξαιτίας της έκτασης των εμπορικών και βιομηχανικών επιχειρήσεων. Ο άνθρωπος αλλοτριώνεται από

το αντικείμενο εργασίας του. Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας αφαιρούν τις φανταστικές δυνάμεις του ατόμου, υποβιβάζοντάς το σ'ένα υποκατάστατο των ίδιων των φαντασιώσεων και ηδονών του. Η λογική και το πνεύμα υποτάσσονται στην τεχνική κυριαρχία.

Η πολιτική ζωή καταλαμβάνεται από τεράστιους γραφειοκρατικούς θεσμούς που χειραγωγούν τους ανθρώπους σε «μάζες» προσπαθώντας «να κατασκευάσουν» την δημόσια συναίνεση. Οι πιο ιδιωτικές πλευρές του ατόμου το σπίτι, η ανατροφή των παιδιών, η σεξουαλικότητα, οι ήσυχες στιγμές σκέψης και διαλογισμού, γίνονται το εύκολο θύμα των φορέων και οργάνων της μαζικής κουλτούρας που υπαγορεύουν τις νόρμες της εκπαίδευσης, της γονεϊκής φροντίδας, της φυσικής ομορφιάς, του προσωπικού ντυσίματος, της οικιακής επίπλωσης και των πιο απόκρυφων πλευρών των ανθρώπινων σχέσεων.

Η κοινωνική ζωή όπως ενσαρκώνεται απ'τη μαζικοποιημένη πόλη, υψώνεται πάνω από την προσωπική ζωή, υποβιβάζοντας το άτομο από ένα μικρόκοσμο του συνόλου απλώς σ'ένα από τα μέρη του. Σαν ένα κομμάτι παιχνιδιού το άτομο είναι διαχωρίσιμο από το σύνολο και το ατομικό εγώ εμφανίζεται παράλληλα με την αστική πόλη σαν το πιο πτωχευμένο εγώ που υπήρξε στην πορεία της αστικής ανάπτυξης.

«Σχεδόν κάθε πλευρά της σημερινής αστικής ζωής καλλιεργεί αυτή τη πτώχευση του εγώ. Οι αχανείς λεωφόροι, οι πανύψηλοι ουρανοξύστες εκμηδενίζουν την αίσθηση της μοναδικότητας και της προσωπικής κυριαρχίας και την αίσθηση της ατομικότητας. Οι παλιές πόλεις της Ευρώπης με την εξωτερική καλαισθησία και αισθητική έρχονται σε κραυγαλέα αντίθεση με τον γιγαντισμό των κτιρίων που έρχεται να συντρίψει την αίσθηση της ζεστασιάς, της οικειότητας, της κοινότητας.» (Α. Τόφλερ 1986 σελ. 118)

Από την άλλη πλευρά η σύγχρονη μητρόπολη αποτελεί μια απότομη ρήξη με τις παραδοσιακές εκφράσεις της εξουσίας και του αστικού χώρου. Στις

αρχαίες πόλεις της Εγγύς Ανατολής και της Ασίας μέχρι τις πρωτεύουσες των Ευρωπαϊκών απόλυτων μοναρχιών, το μέγεθος ενός δημοσίου κτιρίου εκπλήρωνε τους σκοπούς της εξουσίας. Ο αστικός χώρος ήταν καθαρά ιεραρχικός: μνημειοποιούσε την εξουσία και ενέπνεε το φόβο απάναντι στις κυρίαρχες κοινωνικές τάξεις. Αυτή η εξουσία, όμως, ήταν σπάνια αφηρημένη. Η εξουσία του αυτοκράτορα ή του μονάρχη, ήταν η ιδιότητα μιας ζωντανής προσωπικότητας, ενός ανθρώπινου όντος που η εξουσία του ήταν κατανοητή.

Για τη διαμόρφωση της εξουσίας σήμερα ο Μ. Μπούκτσιν (1979) λέει: Σήμερα η εξουσία διατηρεί τον ιεραρχικό της χώρο χάρη στον οικοδομικό της γιγανισμό, αλλά ένα ιεραρχικό χώρο ενός πολύ ειδικού είδους. Η εξουσία γίνεται ολότελα αφηρημένη, μεταφερόμενη από πρόσωπα σε θεσμούς, από προσδιορίσιμα άτομα σε απρόσωπες γραφειοκρατίες. Σ'ένα αυξανόμενο βαθμό, ο αστός κάτοικος δεν μπορεί να εντοπίσει ξεκάθαρα την πηγή των προβλημάτων και των κακοτυχιών του, δεν μπορεί να βρει κανένα πάνω στον οποίο να μπορεί να επιβεβαιώσει τη δύναμή του και να διατηρήσει έτσι μια αίσθηση ελέγχου πάνω στις δυνάμεις που φαίνεται να κατευθύνουν την μοίρα του. Οι προσωποποιημένες δυνάμεις που διεύθυναν κάποτε την κοινωνία εξαφανίζονται απ'το κοινωνικό πεδίο. Αντικαθίστανται απ'το «σύστημα» τον ασαφή, ανώνυμο μηχανισμό που στερείται συγκεκριμένα όρια και μορφές.

Η διάρθρωση των μεγάλων πόλεων ευνοεί την ανωνυμία των κατοίκων τους. Τα πανύψηλα κτίρια δεν παίρνουν πια τα ονόματα απόμων. Φέρουν συνήθως τ'όνομα των γραφειοκρατικών εταιρειών που τα έκτισαν. Είναι τα άχρωμα μνημεία μιας θεσμοποιημένης κοινωνίας, τεράστιες, αστόλιστες, γεωμετρικές πλάκες που δεν προσφέρουν κανένα ερέθισμα απ'το οποίο να πιαστεί η φαντασία. Ερμητικά σφραγισμένα απ'τον καιρό και το κλίμα, τεχνητά φωτιζόμενα όλη την μέρα, ανεξάρτητα σε σημείο που πολλά απ'αυτά τα κτίρια να συνδέονται μεταξύ τους μ'ένα λαβύρινθο υπόγειων διαβάσεων, προκαλούν μια αίσθηση αδυναμίας σε κείνους που ζούν και δουλεύουν μέσα σ'αυτά.

Αυτή η αίσθηση αδυναμίας γίνεται πιο βαθιά μέσα στα ανώνυμα πλήθη. Τα κορμιά που αγγίζουν το ένα το άλλο στους υπόγειους, στα ασανσέρ των μεγάλων κτιρίων και στους δρόμους περιβάλλονται από ένα ψυχικό πεδίο αδιαφορίας. Συναγελασμένα μαζί εκκρίνουν μια ενεργό δύναμη αμοιβαίας αδιαφορίας, μιας λανθάνουσας εχθρότητας ενισχύοντας την παντελή έλλειψη ανθρώπινης αλληλεγγύης.

Κάθε επιθυμία επικοινωνίας καταπνίγεται απ'την ανέκφραστη κατανόηση ότι η προσωπικότητα του κατοίκου της πόλης μπορεί να διατηρήσει την ακεραιότητά της σε μια μαζική κοινωνία, μόνο με μια μελαγχολική εσωστρέφεια, με μια βουβή απροσβλησιμότητα στην επαφή με τη μάζα. Η ανομία που δεσπόζει το πλήθος μπορεί να εξορκιστεί μόνο με το να προσκολλάται κάποιος στη δική του αίσθηση της μοναξιάς και να ασχολείται με τις δικές του υποθέσεις. Αλλά αυτή η κοινωνική απόσυρση και απομόνωση βαθαίνει στην πραγματικότητα τη μαζικοποίηση κι ενισχύει την κυριαρχία υπερκοινωνικών δυνάμεων πάνω στην κοινωνία, υπερατομικών δυνάμεων πάνω στο άτομο.

Καθώς ο απλός άνθρωπος αποσύρεται από τη συμμετοχή στις πολιτικές υποθέσεις, θωρακίζει τον εαυτό του με κοινωνική ουδετερότητα, εγκαταλείπει όλο και περισσότερο την ιδιωτική του σφαίρα στις διαβρωτικές κοινωνικές δυνάμεις, η κοινωνία τείνει να επιστρέψει στο νόμο της ζούγκλας, καθορίζοντας αυτή πλέον τη μοίρα του ατόμου και τα συμφέροντά του που είναι αντίθετα με τους μηχανισμούς της (κοινωνίας).

Όσον αφορά την σημασία της κατοικίας στον σημερινό άνθρωπο, ο ίδιος συγγραφέας αναφέρει: Σε κανένα ίσως πεδίο της ζωής δεν αποκαλύπτεται πιο οικτρά αυτή η διαδικασία μαζικοποίησης απ'ότι στο τελευταίο καταφύγιο θαλπωρής και γαλήνης -το σπίτι. Η ανάγκη να στοιβαχτούν χιλιάδες άνθρωποι σε ελάχιστη έκταση πληρώνει το δικό της ψυχικό φόρο στο φυσικό γιγαντισμό. Η γειτονιά καταστρέφεται ενώ η φρικτή ομοιογένεια και η αχρωμία της

οικοδομικής υπερτροφίας δεν επιτρέπουν καμιάν αυθόρμητη ομαδοποίηση και καινοτομία στον τρόπο ζωής.

Η τυποποίηση των κατοικιών καλλιεργεί μια τυποποίηση της ιδιωτικής ζωής υπονομεύοντας την φυσική και πνευματική οντότητα. Ένας περίπατος στο διάδρομο ενός μεγάλου κτιρίου είναι αποκαλυπτικός. Οι θόρυβοι από το εσωτερικό των διαμερισμάτων αποκαλύπτουν μια διογκωμένη ομοιομορφία των ρυθμών της ζωής και των προσωπικών αμοιβαίων σχέσεων. Ολόκληρο το κτίριο είναι απλά ένα τεράστιο διαμέρισμα που χωρίζεται από λεπτούς διαχωριστικούς τοίχους. Σε μια διοικητικά κανονισμένη ώρα η τηλεόραση κλείνει, το ίδιο και αυτός ο τρόπος ζωής και μόνο κάποιοι ακαθόριστοι ήχοι θυμίζουν ότι το ανθρώπινο πνεύμα τρεμοφέγγει ακόμα στο σκοτάδι της μαζικής κοινωνίας.

Για τη συμμετοχή του κατοίκου της σύγχρονης πόλης βλέπουμε ότι παρόλα όσα έχουν ειπωθεί για την ιδιωτικοποίηση της κοινωνικής ζωής δεν είναι δοσμένο ότι ο κάτοικος της πόλης επιθυμεί την εναλλαγή της απόσυρσης από τις πολιτικές υποθέσεις. Μόλις που του προσφέρεται κάτι παραπάνω από μια εικονική εκλογή. Σπάνια του επιτρέπουν να συμμετάσχει στις αποφάσεις που επηρεάζουν το που θα ζήσει, τους φόρους που θα πληρώσει και τη μοίρα του συνολικού αστικού περιβάλλοντος. Στην καλύτερη περίπτωση του επιτρέπουν να διαλέξει ανάμεσα σε εναλλαγές που παρουσιάζουν αυτοί οι θεσμοί μια πανούργα διαδικασία που προσφέρεται με τη μορφή της αυτονομίας και του λαϊκού ελέγχου, αλλά γελοιοποιεί το περιεχόμενό τους. Έτσι οι πολιτικές του μάχες καθορίζονται από πρωτοβουλίες από πάνω: αν θ'αντισταθεί στην προτεινόμενη δημιουργία μιας λεωφόρου που απειλεί να κόψει στη μέση τη γειτονιά του, σε ένα πρόγραμμα ανοικοδόμησης που θα αντικαταστήσει τις παλιές κατοικίες με θεώρατα συγκροτήματα κ.λπ.

Δεν είναι εκείνος που παίρνει αυτές τις πρωτοβουλίες, αυτές προέρχονται από φορείς που ποτέ δεν ίδρυσε, από επιχειρηματικά συμφέροντα και πολιτικές φυσιογνωμίες που είναι αδιάφορες για τις ανάγκες του.

Σχεδόν κάθε αστικό πρόβλημα δεν λύνεται με δράση που φθάνει ως τις κοινωνικές του ρίζες αλλά με νομοθετικά μέτρα που περιορίζουν παραπέρα τα δικαιώματα του πολίτη σαν αυτόνομου όντος και διευρύνουν τη δύναμη υπερατομικών φορέων. Το έγκλημα αντιμετωπίζεται με την παραχώρηση μεγαλύτερων εξουσιών στην αστυνομία, τα προβλήματα της γειτονιάς με την ενίσχυση της εξουσίας των πολεοδομικών φορέων, τα προβλήματα της αστικής διοίκησης με την επέκταση των εκτελεστικών εξουσιών των δημάρχων. Έτσι αντί ν'αποκεντρωθεί η δημοτική εξουσία, αναπροσαρμοζόμενη σε διαστάσεις γειτονιάς έτσι ώστε τα αστικά προβλήματα να μπορέσουν να γίνουν πιο κατανοητά στον κάτοικο της πόλης και ν'ανοίξουν νέοι δρόμοι στη συμμετοχή του, επικρατεί η αντίθετη τάση. Γειτονικές πόλεις συγχωνεύονται ή συγκεντρώνονται μαζί σε περιφέρειες που υποβιβάζουν τον κάτοικο της πόλης σε ολότελα παθητικό αντικείμενο τετάστιων φορέων.

Μολονότι μπορεί να επιτρέπεται στον κάτοικο της πόλης ν'ακουστεί η φωνή του σε δημόσιες ακροάσεις ή στην εκλογική διαδικασία, η εμπειρία τελικά τον διδάσκει ότι οι αποφάσεις που επηρεάζουν άμεσα τη ζωή του, παίρνονται πίσω απ'την πλάτη του, λαβαίνοντας υπόψη ελάχιστα τα συμφέροντά του. Έτσι συνηθίζοντας στην απάτη, τη διαφθορά και την αδιαφορία βυθίζεται στην κυνική αδιαφορία. Μέσα σ'αυτή την κατάσταση ο αστός αντιδράει στην παραγνώριση των συμφερόντων του, αδιαφορώντας για τα συμφέροντα, τις συμβουλές και τους κανονισμούς των δυνάμεων που κυβερνούν τη ζωή του με το να πραγματοποιεί πληθώρα παραβάσεων όπως την μη πληρωμή εισιτηρίων στα συγκοινωνιακά μέσα, την ρύπανση των δρόμων κ.λπ.

Για την οικολογική καταστροφή των πόλεων βλέπουμε: το οικολογικό βάρος που η αστική πόλη φορτώνει στο φυσικό περιβάλλον είναι δυσβάστακτο. Η κατασκευή τετάστιων βιομηχανικών συγκροτημάτων μπορεί να πετυχαίνει την απεριόριστη οικονομική ανάπτυξη, αλλά καταστρέφει κάθε τι το αισθητικό που κληροδοτήθηκε από το παρελθόν. Ποτάμια εξαφανίζονται, οι παραλλαγές

στα τοπία εξαλείφονται, δίχως να επιδειχνεται η παραμικρή ευαισθησία επέναντι στη φυσική ομορφιά, συστάδες δέντρων ισοπεδώνονται και όπου είναι δυνατό το έδαφος ισοπεδώνεται για να μοιάζει με πλατώ εργοστασίου.

Όπως κάθε εργοστάσιο η αστική πόλη όχι μόνο καταβροχθίζει ανθρώπους αλλά και την ίδια της την πρώτη ύλη - τη γη. Για να τραφούν οι τεράστιοι πληθυσμοί των πόλεων, η γεωργία πρέπει να βιομηχανοποιηθεί και αυτό πετυχαίνεται με το ράντισμα της συγκομιδής με βλαβερές χημικές ουσίες, το βομβαρδισμό του εδάφους με λιπάσματα και την ισοπέδωση του εδάφους στην ύπαιθρο. Οι ανάγκες της για ύδρευση διαταράσσουν τον υδρολογικό κύκλο ολόκληρης της περιοχής, που την περιβάλλει και τα στερεά απόβλητα που παράγει, αυξάνονται πέρα από κάθε λογικό έλεγχο.

Στο μεταξύ η αστική πόλη συνεχίζει να μεγαλώνει ενώ οι αγροτικές κοινότητες μαραίνονται και σβήνουν. Η σκέψη ότι δεν υπάρχει όριο σε αυτή την αστική ανάπτυξη, μας θυμίζει, στην πραγματικότητα ότι ο φυσικός κόσμος βάζει ένα δικό του οικολογικό όριο, ένα όριο που μπορεί να μη γίνεται αισθητό ως ότου η ζημιά να γίνει ανεπανόρθωτη και η αποκατάσταση μιας ισορροπημένης οικολογίας αδύνατη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πόλη έφθασε στη σημερινή της μορφή μέσα από διάφορα στάδια εξέλιξης με κύριο παράγοντα διαμόρφωσή της τη βιομηχανική επανάσταση. Οι αλλαγές που επέφεραν η τεχνολογική ανάπτυξη ήταν καθοριστικές και επηρέασαν όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας, διαμορφώνοντας έναν νέο τρόπο ζωής στις πόλεις. Μεγάλες μάζες πληθυσμού άρχισαν να συρρέουν στις πόλεις αναζητώντας σ'αυτές έναν νέο και πιο άνετο τρόπο διαβίωσης. Η πόλη όντας μη έτοιμη να δεχθεί αυτή την ανεξέλεγκτη συγκέντρωση ατόμων προσπάθησε με σπασμωδικά μέτρα να αντιμετωπίσει τα προβλήματα και τις νέες ανάγκες χωρίς την πρόβλεψη ενός κατάλληλου προγραμματισμού.

Επίσης το εμπορικό και βιομηχανικό κεφάλαιο παρέμεινε συγκεντρωμένο στους λίγους οι οποίοι και έγιναν ρυθμιστές της νέας τάξης πραγμάτων. Η όποια πρόβλεψη και καλή διάθεση, παραμερίστηκε μπροστά στους νόμους της παραγωγής και του κέρδους. Έτσι ο αστικός χώρος μετατράπηκε σε οικόπεδα που έγιναν εκμεταλλεύσιμα κτίρια, δηλαδή μέγαρα και πολυκατοικίες. Η αρχιτεκτονική επηρεασμένη απ'τις εκάστοτε οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες δεν αποτέλεσε ποτέ βασικό παράγοντα στη διαμόρφωση του χώρου της σύγχρονης πόλης ή της δομής της.

Η πολεοδομία με τη σειρά της δημιουργήθηκε από το κράτος το οποίο επενέβει με νομοθετικά μέτρα και περιορισμούς για την επίτευξη της βιωσιμότητας των αστικών οντοτήτων, στις οποίες είχαν δημιουργηθεί τεράστια προβλήματα υγιεινής και συνθηκών διαβίωσης. Ακόμη διαπιστώθηκε ότι η πολεοδομική μορφή επιδρά σε μεγάλο βαθμό στις αστικές λειτουργίες και δραστηριότητες διευκολύνοντας ή παρεμποδίζοντάς τες, καθώς επίσης και στις επιλογές και ευκαιρίες σε ατομικό επίπεδο. Παρ'όλα αυτά η αποδοτικότητα, το μειωμένο

κόστος και η απόλυτη λειτουργική χρησιμότητα για χάρη των συμφερόντων της αγοράς παρέμειναν βασικοί ρυθμιστές της πολεοδομικής πολιτικής.

Στον Ελλαδικό χώρο η αστικοποίηση δεν ακολούθησε τους ρυθμούς ανάπτυξης των άλλων Ευρωπαϊκών χωρών. Αντίθετα οι ιστορικές συγκυρίες (Τουρκοκρατία, μικρασιατική καταστροφή, κατοχή, εμφύλιο πόλεμος κ.λπ.) συντέλεσαν σε αστικοποίηση πριν την εκβιομηχάνιση. Η εκβιομηχάνιση άρχισε με ταχύτατους ρυθμούς στα τέλη της δεκαετίας του '50 με κύρια χαρακτηριστικά την εισαγωγή μεγάλου ποσού πρώτων υλών και τη διείσδυση ξένου κεφαλαίου. Επίσης οι βιομηχανικές δραστηριότητες αναπτύχθηκαν χωρίς περιφερειακό σχεδιασμό με αποτέλεσμα την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού και οικονομικών δραστηριοτήτων στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Χαρακτηριστικό επίσης του ελλαδικού χώρου αποτελεί η συνεχώς μεταβαλλόμενη κοινωνική διάρθρωση.

Ο σύγχρονος αστικός οικισμός που χαρακτηριστικά ονομάζεται μεγαλούπολη πήρε τη θέση των παλαιότερων παραδοσιακών οικισμών. Τα χαρακτηριστικά του αντικατοπτρίζουν μια κοινωνία καταναλωτών με τα παράγωγά της στην οποία ο σύγχρονος άνθρωπος βιώνει καταστάσεις διαμορφωτικές των σχέσεών του, των οποίων η αντιμετώπιση και εξέλιξη δεν εξαρτώνται παρά ελάχιστα από την ατομική του θέληση. Αποκομμένος από το φυσικό περιβάλλον και μη μπορώντας να διατηρήσει μια αρμονική σχέση μ'αυτό χορταίνει τις αισθήσεις του και προσπαθεί να καλύψει τις ψυχικές και πνευματικές αναζητήσεις του μέσα από τις τεχνικές της διευκόλυνσης. Η συνεχώς μεγαλύτερη αναζήτηση της άνεσης καταλαμβάνει διαρκώς και πλατύτερα κοινωνικά στρώματα και περιπλέκει αφάνταστα τις ανθρώπινες σχέσεις και γενικά υποβαθμίζει την ποιότητα ζωής.

Η αυστηρή συνέπεια, η υπολογιστικότητα, η ακρίβεια της πόλης δημιουργούν σχέσεις μαζικές, έμμεσες, τεχνικές, απρόσωπες, ανταγωνιστικές και τυποποιημένες. Τα χαρακτηριστικά αυτά των σχέσεων διαφαίνονται σε όλους τους τομείς

δραστηριοτήτων που ο άνθρωπος ζει και διαμορφώνει την προσωπικότητά του.

Η κατοικία που ανέκαθεν κάλυπτε τις ανάγκες του ανθρώπου και της οικογένειας για ασφάλεια και ικανοποίηση των βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών λειτουργιών έχει ταυτιστεί στη σύγχρονη πόλη με την κοινωνική καταξίωση, ενσωμάτωση και επιβολή διάφορων κοινωνικών ομάδων και χαρακτηρίζεται από εμπορευματοποίηση (από τη μονοκατοικία στην πολυκατοικία) έλλειψη εδαφοκυριαρχίας (ελάχιστα μέλη την οικογένειας έχουν τη δυνατότητα για απόλυτο έλεγχο κάποιου χώρου της κατοικίας) και έλλειψη ιδιωτικότητας (το συναίσθημα της ιδιωτικότητας δεν καλύπτεται στα τυπικά διαμερίσματα των σύγχρονων πολυκατοικιών). Τα άτομα λοιπόν που κατοικούν στα τυπικά διαμερίσματα του σύγχρονου αστικού χώρου δε δένονται συναισθηματικά με το χώρο της κατοικίας τους. Οργανώνουν το χώρο τους και τη συμπεριφορά τους και αυτή η οργάνωση δημιουργεί συναισθήματα αλλοτρίωσης και αποξένωσης. Έτσι από το σύνολο των χώρων του αστικού περιβάλλοντος ο κατ'εξοχήν οικείος χώρος μετατρέπεται σε ανοικείο.

Η εργασία ξεκίνησε με σκοπό το μετασχηματισμό και την προσαρμογή των φυσικών αναγκών στις ανθρώπινες ανάγκες και αποτελούσε έκφραση των δημιουργικών ικανοτήτων του ανθρώπου. Αν και η δημιουργία ενός φιλικότερου εργασιακού χώρου στην εποχή μας όπου ο εργαζόμενος τυγχάνει δικαιωμάτων και διευκολύνσεων είναι μια πραγματικότητα, εντούτοις του στερεί τη χαρά της δημιουργικής και φυσικής σχέσης με το αντικείμενο της εργασίας του μεταμορφώνοντάς τον σε ένα άβουλο εξάρτημα της κοινωνικής μηχανής. Η προσωποποιημένη συλλογικότητα που αντιπροσωπεύεται από το γένος, τη φυλή και τη συντεχνία αντικαθίσταται από τον ανώνυμο γραφειοκρατικό θεσμό ή φορέα ο οποίος στο βαθμό που προσφέρει μια κοινωνική υπηρεσία το κάνει με ψυχρή αδιαφορία.

Επακόλουθο της κυριαρχίας των υλιστικών αξιών και των ωφελιμιστικών αντιλήψεων της εποχής μας είναι η κυριαρχία ενός τεχνοκρατικού πνεύματος στην Εκπαίδευση, η πτώχευση της ιδέας του σχολείου ως ανθρωποπλαστικού και η στροφή των μαθητών στον πρόωρο επαγγελματισμό και την πρόωρη ειδίκευση. Η μαζικότητα των σχέσεων κυριαρχεί και στο σχολικό χώρο και εξαφανίζει τη δυνατότητα ανάπτυξης και λειτουργίας του μαθητή ως προσώπου. Τα σχολεία είναι συνήθως τόσο πολυπληθή ώστε σ'αυτά κυριαρχεί η ανωνυμία, η οργανωμένη και κατευθυνόμενη ζωή. Αυτό που φαίνεται να ενδιαφέρει το σχολείο των μαζικών σχέσεων είναι η παραγωγική δηλαδή η μάθηση, αλλά μάθηση χωρίς προσωπική συμμετοχή του υποκειμένου (μαθητή) δεν μπορεί να υπάρξει. Καθοριστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση των σχέσεων στην Εκπαίδευση είναι επίσης η διαμόρφωση της δομής του σχολικού χώρου. Η αυταρχική οργάνωση του χώρου αυτού οδηγεί στην απομόνωση του σχολικού περιβάλλοντος απ'το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον της γειτονιάς και του σπιτιού. Ο χώρος του σχολείου αποκτά μια απωθητική εικόνα, ταυτίζεται με μια εξαναγκαστική διαδικασία, απομονώνεται. Μαθητές και δάσκαλοι νοιώθουν αποξενωμένοι σ'ένα χώρο που εξ'ορισμού θά'πρεπε να αποτελεί χώρο ανάπτυξης των δημιουργικών τους ικανοτήτων.

Η οικογένεια αποτελεί τον πρώτο σταθμό στην ιστορία της ανθρωπότητας γιατί υπήρξε η αρχή της κοινωνικής ζωής του ανθρώπου. Η μορφή και η σύνθεσή της υπήρξε ανάλογη με τις εκάστοτε κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και αντικατόπτριζε το πνεύμα της εποχής. Όσο η κοινωνία εξελίσσεται από την παραδοσιακή στην σύγχρονη αστακή οι λειτουργίες της οικογένειας αποδεσμεύονται και αυτονομούνται. Αν και η κοινωνικοποίηση περιλαμβάνεται στις λειτουργίες και άλλων φορέων παραμένει μια από τις σπουδαιότερες λειτουργίες της σημερινής οικογένειας.

Στη σύγχρονη πόλη το κέντρο παραγωγής δεν είναι το σπίτι αλλά το εργοστάσιο. Η οικογένεια παύει να είναι ενεργή σαν ομάδα και τα μέλη της λειτουργούν ως ανεξάρτητα οικονομικά ενεργά άτομα. Η άλλοτε σημαντική

λειτουργία της οικογένειας για κάλυψη των προνοιακών αναγκών εξαλείφεται και η υλική μέριμνα αποδεσμεύεται από την συναισθηματική στήριξη η οποία αποτελεί πλέον κύριο έργο της.

Μέσα σ'αυτή τη νέα τάξη πραγμάτων που έχει διαμορφωθεί στην κοινωνία, που μπορεί να χαρακτηριστεί ως μαζική (μεγάλη μάζα πληθυσμού έχει ενσωματωθεί στην κοινωνία), αναπτύσσεται η σημερινή (μαζική) κουλτούρα, την οποία μπορούμε να διαχωρίσουμε σε βάνουση, μέτρια και ανώτερη.

Η ποσότητα της κουλτούρας που καταναλώνεται στη μαζική κοινωνία είναι οπωσδήποτε μεγαλύτερη από κάθε άλλη εποχή. Η μέτρια και βάνουση κουλτούρα όμως έχει γνωρίσει τεράστια εξάπλωση, σε σχέση με την κατανάλωση ανώτερης κουλτούρας.

Η μεγαλύτερη διαθεσιμότητα, η αύξηση του ελεύθερου χρόνου, οι μειωμένες σωματικές απαιτήσεις της εργασίας, η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου, η έξαρση της ατομικότητας είναι χαρακτηριστικά στα οποία κερδίζουν οι μεσαίες και κατώτερες τάξεις κυρίως και εξηγούν το φαινόμενο αυτό.

Τέλος η διαδικασία ολοκλήρωσης του ατομικού εγώ, σαν η ικανότητα ενσωμάτωσης των διαφόρων πλευρών της ανθρώπινης ζωής σε ένα δημιουργικό σύνολο, εξαρτιέται κατά πολύ από το βαθμό που η κοινωνία ολοκληρώνεται στην πορεία της καθημερινής ζωής.

Στην σημερινή πόλη, όπου όλες οι όψεις της ζωής έχουν παραδοθεί σε κοινωνικούς θεσμούς και σε υπερατομικούς σκοπούς, το ατομικό εγώ αρχίζει να καταρρέει και να πτωχεύει. Η κοινωνική ζωή σήμερα εξαιτίας της μαζικοποίησης και της ανωνυμίας υπόβιβάζει το άτομο από ένα μικρόκοσμο του συνόλου απλώς σ'ένα από τα μέρη του. Σε κάθε πλευρά της αστικής ζωής όπως εργασία, κατοικία, εκπαίδευση, πολιτική φαίνεται καθαρά η κοινωνική απομόνωση και η αίσθηση μοναξιάς. Ολα αυτά κάνουν τον άνθρωπο να

εγκαταλείπει όλο και πιο πολύ την ιδιωτική του σφαίρα αφήνοντας την ατομικότητά του στην κυριαρχία των υπερκοινωνικών δυνάμεων.

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Μέσα από τις διαπιστώσεις και τους προβληματισμούς της μελέτης μας που έχουν ήδη αναφερθεί, γίνεται προσπάθεια παράθεσης ορισμένων προτάσεων που αφορούν την αντιμετώπιση των προβλημάτων της σύγχρονης πόλης και των ανθρώπινων σχέσεων όπως διαμορφώνονται μέσα σ'αυτή.

1. Συνειδητοποίηση από τους πολίτες ότι ο αστικός χώρος που σταδιακά τα τελευταία χρόνια εξελίχθηκε σε εχθρικό, χρειάζεται τη δική του ενεργή συμμετοχή, τη δική του φροντίδα για να γίνει φιλικός και ανθρώπινος.

2. Ενημέρωση για κάθε νέα πολεοδομική ρύθμιση ώστε να λάβουν οι πολίτες γνώση και να υπάρξει η όσο το δυνατόν ενεργή συμμετοχή τους στα στάδια επεξεργασίας των πολεοδομικών προτάσεων καθώς και η μετέπειτα συμμετοχή τους στην διαδικασία λήψης αποφάσεων.

3. Να επικρατήσει ο «συμμετοχικός σχεδιασμός». Συγκεκριμένα ο πολεοδόμος να δέχεται να απεικονίζονται σε κάθε σχέδιο τα ενδιαφέροντα διαφορετικών κοινωνικών ομάδων ώστε να διαμορφώσουν με σαφήνεια τους σκοπούς και την ιεράρχησή τους. Με αυτό τον τρόπο ο σχεδιασμός γίνεται πλουραλιστικός και φαίνεται η συνοχή της ομάδας.

4. Να γίνει προσπάθεια επανάκτησης της σχέσης φυσικού περιβάλλοντος και πόλης με κατάλληλα νομοθετικά μέτρα (ύπαρξη χώρων πρασίνου, παιδότοποι, χώροι άθλησης κ.λπ.)

5. Να αναβαθμιστεί η ποιότητα της κατοικίας και να γίνουν οι κατάλληλες ρυθμίσεις: θεσμικές (με σκοπό την δημιουργία ειδικής αγοράς για καταναλωτές που δεν μπορούν να συμμετάσχουν στην αγορά κατοικίας), νομικές (θεσμοθέτηση ανώτατων ποσοστών αυξήσεων στα ενοίκια), οικονομικές (παροχή κινήτρων για αγορά πρώτης κατοικίας, φορολογικές απαλλαγές για μικρές κατοικίες κ.λπ.), επεμβάσεις υποδομής (ανάπτυξη οικιστικών περιοχών).

6. Να τονιστεί η σημασία του ρόλου της οικογένειας ως διαμορφωτικού στην προσωπικότητα του ανθρώπου.
7. Η εκπαίδευση να είναι προσανατολισμένη και δομημένη πάνω στις γνήσιες διανθρώπινες σχέσεις, δηλαδή να παρέχει παιδεία ανθρωπιστικού περιεχομένου με σκοπό την ανάπτυξη των ικανοτήτων, της ελευθερίας και της ανθρωπιάς του μαθητή.
8. Να μην αντιμετωπίζεται ο άνθρωπος στην εργασία του σαν παραγωγική μονάδα αλλά να του δίνεται η δυνατότητα έκφρασης των δημιουργικών του ικανοτήτων.
9. Διάδοση μιας ποιοτικής κουλτούρας σε όλα τα κοινωνικά στρώματα και ιδιαίτερα στους νέους. (Δημιουργία εκπολιτιστικών συλλόγων, φορέων που προάγουν τον πολιτισμό).
10. Αποκέντρωση των υπηρεσιών και αλλαγή τόπου εγκατάστασης των βιομηχανικών συγκροτημάτων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΥΜΟΝΙΝΟΣ «Κυριαρχία και υποτέλεια».
Μετάφραση Π. Λαζαρίδης. Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1974.
2. ΑΝΑΤΟΛΕ. Κ «Πόλη και Επανάσταση».
Μετάφραση Π. Λαζαρίδης. Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976.
3. ΒΑΙΟΥ. Ν - ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ. Περιοδικό «Πόλη και Περιφέρεια», τεύχος 13.
Θεσσαλονίκη 1987.
4. ΒΛΑΧΟΣ Ξ. «Κατοικία και κοινωνικές τάξεις στον ελληνικό αστικό χώρο».
Εκδόσεις Παρατηρητής, Αθήνα 1978.
5. BURBEL G. « Η Αθήνα, η ανάπτυξη της μεσογειακής πρωτεύουσας».
Εκδόσεις Εξαντας, Αθήνα 1976.
6. ΓΕΩΡΓΑ Δ. «Κοινωνική ψυχολογία».
Εκδόσεις Γραφικές τέχνες Μαυρομάτη, Αθήνα 1987.
7. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Γ. «Ανθρώπινες σχέσεις στην εργασία».
Εκδόσεις Σμπιλίας, Αθήνα 1987.
8. ΓΚΙΖΕΛΗ Γ. - ΚΑΥΤΑΝΤΖΟΓΛΟΥ Ρ. - ΤΕΠΕΡΟΓΛΟΥ Α. - ΦΙΛΙΑ Β.
«Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής
οικογένειας: Μεταβαλόμενα σχήματα»
Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1984.
9. ΓΚΡΙΤΖΑΛΗΣ Γ. «Ο εξανθρωπισμός της Βιομηχανικής εργασίας».
Μάρτιος 1975.
10. ΔΕΠΟΣ «Συνθήκες και τάσεις της αγοράς κατοικίας των μεγάλων αστικών
κέντρων».
Τόμος 1, ΔΕΠΟΣ, Αθήνα 1989.

11. ΕΘΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ «Προσωρινά αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού της 17ης Μαρτίου 1991».

Ειδική Έκδοση της Γ.ΓΕ.ΣΥΕ., Αθήνα 1991.

12. ΚΑΡΑΔΗΜΟΥ Α. - ΓΕΡΟΛΥΜΠΟΥ Κ. - ΚΑΚΟΥΛΑ - ΒΛΑΧΟΥ «Πολοδομική επέμβαση σε περιοχή κατοικίας».

Εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1983.

13. ΚΑΣΤΕΛΣ Μ. «Πόλη και κοινωνικοί αγώνες».

Εκδόσεις Αγώνας, Αθήνα 1981.

14. ΚΑΣΤΕΛΣ Μ. «Πόλη και κοινωνία».

Μετάφραση Π. Λαζαρίδης. Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Αθήνα 1976.

15. ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ Γ' ΛΥΚΕΙΟΥ Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1983.

16. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Α. «Σχεσιοδυναμική παιδαγωγική του προσώπου».

Εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1990.

17. ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ Σ. «Η Ελληνική Αρχιτεκτονική Αναγέννηση και η κακοποίησή της».

Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1981.

18. ΚΩΤΤΗ Γ. «Βιομηχανική Αποκέντρωση και Περιφερειακή Ανάπτυξις».

Εκδόσεις ΙΟΒΕ, Αθήνα 1980.

19. LEFEBVRE H. «Δικαίωμα στην Πόλη».

Μετάφραση Πάνος Τουρνικιώτης - Κλωντ Λωράν. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1977.

20. ΜΑΛΟΥΤΑΣ Θ. «Αθήνα, Κατοικία, Οικογένεια»

Ε.Κ.Κ.Ε. Εξαντας, Αθήνα 1990.

21. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ Ρ. «Κοινωνική εργασία στη Βιομηχανία».
«ΕΚΛΟΓΗ» Ιούνιος 1975.

22. ΜΗΛΙΟΣ Γ. «Εκπαίδευση και Εξουσία».
Εκδόσεις Θεωρία, Αθήνα 1986.

23. ΜΙΣΕΛ Α. «Κοινωνιολογία της οικογένειας και του γάμου».
Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1981.

24. ΜΟΥΣΟΥΡΟΥ Λ. «Κοινωνιολογία της σύγχρονης οικογένειας».
Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1989.

25. ΜΠΟΥΚΤΣΙΝ Μ. «Τα όρια της πόλης».
Εκδόσεις Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1979.

26. ΝΑΙΛ Α. - Σάμερλιχ «Το Ελεύθερο σχολείο. Σύγχρονη Παιδαγωγική Βιβλιοθήκη».
Εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1978.

27. ΝΙΚΟΛΑΙΔΟΥ Σ. «Η κοινωνική οργάνωση του αστικού χώρου».
Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 1993.

28. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Δ. «Η στεγαστική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα».
Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήνα 1987.

29. ΠΑΠΑΔΟΛΟΥΜΠΑΚΗ Μ. «Οι Δικτάτορες των Πόλεων».
Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1976.

30. ΠΑΠΠΑ Ι. - ΣΓΟΥΡΟΥ Δ. «Σύγχρονες μορφές οργανώσεων εργασίας».
Τεχνικό Επιμελητήριο της Ελλάδας, Αθήνα 1977.

31. ΣΑΠΟΥΝΑΚΗ - ΔΡΑΚΑΚΗ Λ. «Ιστορία των γεωγραφικών ενότητων».
Αθήνα 1991.

32. ΣΒΟΡΩΝΟΣ Ν. «Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας».
Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1976.

33. SIMMEL G. «Πόλη και Ψυχή».
Εκδόσεις Ερασμος, Αθήνα 1993.
34. SHILS E. «Μαζική κουλτούρα και μαζική κοινωνία»
Αθήνα 1985.
35. TAYLOR F.M. «The Principles of Scientific Management»
Harper and Row, 1911.
36. TOURAINE «La societe post - industrielle, Denoel»,
Paris 1969.
37. ΤΣΑΟΥΣΗΣ Δ. «Η Κοινωνιολογία του ανθρώπου».
Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1987.
38. ΤΣΑΟΥΣΗΣ Δ. «Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας»
Εκδόσεις Gutenberg. Αθήνα 1984.
39. ΤΣΙΟΥΚΙΟΠΟΥΛΟΣ Γ. «Το Ελληνικό Αστικό Κέντρο».
ΕΚΚΕ, Αθήνα 1979.
40. UNESCO «Λεξικό Κοινωνικών Επιστημών»
Αθήνα 1972.
41. ΦΙΛΙΑΣ Β. «Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού».
Εκδόσεις Παπαζήσης, Αθήνα 1974.
42. ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ Δ. «Για την ελληνική πόλη. Μεταπολεμική πορεία και μελλοντικές
προοπτικές».
Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
43. HUSEN T. «Η αμφισβήτηση του σχολείου».
Μετάφραση Π. Χατζηπαντελής. Εκδόσεις Προτάσεις, Αθήνα 1991.

